

прот. Олександр Левицький
Івано-Франківський богословський університет
імені св. Івана Золотоустого

Історія формування духовенства в Церкві Київської традиції

Українська Церква від самих початків своєї діяльності мала проблеми з приготуванням кандидатів до священства на належному духовному і освітньому рівнях. Це вимагало відповідних ресурсів і вирішення кадрових питань. Була потреба як у вихователях, у тому числі з відповідною освітою та приготуванням, так і місцях, де кандидати отримували б священничий вишкіл.

У цій статті спробуємо коротко ознайомитися з розвитком та становленням практики підготовки священників в Україні. Спочатку дослідимо це питання у добу Київської Русі, опісля – у литовсько-польський період. Згодом більш детально зупинимось на вирішенні проблеми шкільництва і духовного формування майбутніх священнослужителів після правового поєднання Української Церкви з Римським Апостольським Престолом. Важливими і ключовими стануть тут дослідження постанов української ієрархії на Замойському і Львівському Соборах, які реформували попередню практику та внесли в неї суттєві зміни. Завершить історичний огляд з'ясування семінарійного виховання та пов'язаних з ним аспектів у найновішому періоді, тобто у ХХ столітті, найбільш прогресивному та різноманітному під оглядом різних історичних умов, розквітом УГКЦ у першій його половині.

Такий підхід дасть змогу комплексно побачити суть проблеми підготовки кандидатів до священства в Україні. Більше уваги приділимо Українській Церкві, з'єднаній з Католицькою Церквою. Істотним буде дослідження питання не лише належної формації та освіти священства, а фактично їх відсутності, а й позитивних змін у ньому та розвитку, зокрема пристосування рішень Тридентського Собору до ситуації, що склалась, та впровадження їх у сферу виховання і вишколу семінаристів в УГКЦ.

1. Доунійна практика

Християнський Схід завжди відзначався власною індивідуальністю у всіх сферах свого функціонування, зокрема богослов'я. Характерною була передовсім відсутність формального і чіткого підходу до вирішення тих чи інших питань. Існували лише загальні правила та напрям дій. Це стосувалось нормалізації і поділу богослов'я, його галузей, напрацювання конкретних наук і дисциплін, що спостерігалось на Заході. Подібний стан речей панував також у питанні приготування кандидатів до священства. Східна Церква намагалася закласти у майбутньому духовенстві лише основи, фундаментальні поняття і знання в галузі богослов'я, натомість найбільший акцент робили на здійсненні обрядів і богослужінь, зокрема дотриманні традиції.

Київська Русь прийняла християнство з Візантії, тому звідти ж було прийнято основи вишколу духовенства. Хреститель Русі – князь Володимир – дав початок вихованню священства, запросивши учителів з-посеред візантійського, болгарського, корсунського духовенства¹, тобто тих християнських країв, з якими Київ мав найбільш тісні відносини. Головний акцент був тут на освіті

майбутнього священика. Освіта означала передовсім знання грамоти та читання, явище взагалі мало поширене у тогочасному суспільстві та ознакою приналежності до вищих верств. Іншим, спеціалізованим курсом було пізнання основ віри та катехизму, книг Св. Письма.

Одразу була випрацювана практика відбору кандидатів до священства серед синів священиків². Вже з раннього віку батько-священик навчав сина грамоти, основ віри та церковних практик, привчав до богослужінь. Такий підхід вирішував багато практичних моментів: проживання, харчування, відсутність необхідності вчителів та платні для них. Пов'язано це було також із тим, що у той час широко застосовувалось успадкування парафій від батька до сина³. Такий стан речей був зручний як для кандидатів на священство, так і для єпископа, який відповідав за належний вишкіл свого духовенства.

Формально семінарії як таких не існувало. Були лише школи, які функціонували, як правило, при єпископських катедрах, більших храмах, монастирях. При звичайних парафіях існували лише звичайні школи, де люд навчали грамоти і читання⁴. Спеціалізовані школи для духовенства діяли лише у деяких містах. За усі питання стосовно програми вишколу відповідав єпископ. Духовну формацію забезпечував передовсім батько-священик, який змалку готував синів до майбутнього служіння в Церкві та давав відповідне виховання і формацію. Характерною для викладання богослов'я, яке розвивалось у київський період, була звичайна розповідна форма, а не властивий для теперішніх часів дидактично-догматичний виклад⁵. Образний спосіб передання основних правд та повчань найбільше підходив для русичів, зокрема якщо брати до уваги той факт, що освіченість не була поширеною і високі категорії мислення чи викладу не мали б успіху серед мирян на парафіях, які згодом отримали б духовні особи.

Грецька мова не була поширеною та популярною серед руського духовенства та властивою для русинів загалом⁶. Більшість необхідних для освіти творів, зокрема грецьких богословів, перекладали на старослов'янську. Візантійська Церква не особливо переймалася підготовкою духовенства у своїй дочірній Церкві, віддаючи перевагу утвердженню свого впливу через греків, поставлених Главою Української Церкви. Як зазначає один із дослідників питання вишколу духовенства на Русі І. Кащак: «Освіта духовенства терпіла від браку літератури і ... браку турботи матері Грецької Церкви»⁷.

Розкол християнства у 1054 р., турецька експансія і поступовий занепад Візантії, а з нею і Константинопольської Церкви, все більш активні напади татаро-монголів на Русь поступово привели до занепаду як Русі, так і Київської Церкви⁸. Це мало свій вплив і на якість підготовки кандидатів до священства. Цьому питанню все менше приділяли належної уваги. Освіченість духовенства, а за цим і його духовні якості, падали.

Більше уваги духовним характеристикам кандидатів до священства вперше зафіксовано у постановях ієрархії Церкви на Русі 1273 р. Окрім звичайного екзамену перед свяченнями, який полягав у перевірці знань та кваліфікацій кандидата, значну роль відігравала перевірка духовних якостей⁹. Кандидат мав представити єпископу відповідні характеристики та рекомендації від свого пароха та сповідника. Тоді ж уперше розрізнено свячення нижчі та вищі, встановлено вік кандидатів до дияконату на 25 р., а священства – на 30 р.¹⁰. Згідно з іншою постановою біле (єпархіальне) духовенство повинно одружуватись, а неодружені кандидати повинні вступати у монастир, а потім отримувати свячення.

Протягом XIII–XV ст. відбувається поступовий занепад освітнього рівня духовенства, зумовлений історичними подіями та станом руського суспільства. Поширилася практика надання усіх духовних посад вельможами і місцевими панями за посередництвом грамот та бенефіцій, завдяки яким духовенство

утримувалось. Це додатково посилювало бажання простих людей отримувати у цей спосіб забезпечення свого існування та здобуття статусу. Такий стан речей привів і до морального занепаду духовенства.

В історичних пам'ятках XV ст. коротко представлено загальний огляд вимог до кандидатів до священства та порядок іспиту до свячень¹¹. Кандидат повинен був насамперед мати за поруку бенефіції від патрона або якоїсь парафії. Це перевіряли у першу чергу. На самому іспиті, який приймав єпископ, перевіряли відсутність перешкод до свячень, читання псалтиря, апостола і Євангелія. Якщо іспит було складено, тоді відбувалася сповідь і безпосередні приготування до прийняття таїнства священства, після чого виготовляли відповідний протокол вчинених дій. Після отриманих свячень духовна особа проходила ще шеститижневий вишкіл при катедрі єпископа, вправляючись у богослужіннях, і лише після цього отримувала призначення на парафію.

До середини XVI ст. Церква на Русі не мала жодної освітньо-виховної установи для кандидатів до духовного стану східного обряду¹². Попередня практика мінімальної загальної освіченості та короткого приготування залишалась головною. Єпископи все менше уваги і старань приділяли цьому питанню, зважаючи на тогочасні умови патронату і загального стану суспільства. Зміни принесла Католицька (Латинська) Церква, зокрема завдяки постановам Тридентського Собору, реформі шкільництва та відповідаючи на виклики реформаторства. Провідну роль відіграли тут Товариство Ісусове та єзуїтські школи, які підняли рівень освіти серед латинського духовенства та вплинули на шкільництво, освіту й виховання кандидатів до духовного стану загалом по усій Русі¹³. На протигагу латинським школам та навчальним закладам засновуються братські школи східнохристиянського спрямування¹⁴, які, однак, не мають на меті приготування кандидатів до духовного стану, а лише надання відповідного рівня освіти західного штибу. Серед перших Львівська братська школа при Ставропігійному Братстві (1586 р.), Віленська (1584 р.), Берестейська (1590 р.) та багато інших. У цих школах здобули відповідну освіту такі церковні діячі як Йов Борецький, Петро Могила.

Безпосередній період перед Унією характеризує стан освітнього та духовного занепаду, зокрема серед духовенства. У своєму дослідженні Б. Гудзяк, зокрема, зазначив: «Русини не мали ніякої формальної освіти чи інтелектуальної традиції. Зв'язок із греками залишив їх порівняно збіднілими. Вони не розвивали академічних дисциплін, абстрактного мислення та закладів, які дозволив собі Захід, що у пізньому Середньовіччі почав просуватись у навчання»¹⁵. У братських школах навчались протягом 3 або 4 років. Вивчали діалектику, математичні науки, спів, історію, Св. Письма, основи філософії, догматики, морального богослов'я, літургії. З виховного релігійного аспекту практикували регулярне відвідування богослужінь, сповідь, причастя, піст, привчання до побожності та доброї поведінки¹⁶.

У такий спосіб кандидати до духовенства серед заможного прошарку суспільства могли отримати належне приготування і основи для майбутнього служіння у Церкві. Натомість бідні або менш заможні далі залишались заручниками історичних та суспільних умов, малоосвіченими або взагалі безграмотними¹⁷. Великою проблемою залишався аспект духовно формації, якої жодні школи не могли надати. Іншою трудностю залишалось бажання багатьох світських осіб, без покликання і доброго наміру, отримати вищі церковні посади завдяки праву патронату або їх купівлі.

2. Поунійна практика

Одним із проявів кризи в Руській Церкві був низький освітній та духовний рівень духовенства, чим також переймалися ініціатори унії та руські єпископи. Розуміючи та усвідомлюючи необхідність упорядкування питання приготування кандидатів до духовного стану, одним із пунктів Берестейської Унії включили питання духовних семінарій¹⁸. Вирішення цієї проблеми було важливим також і з того огляду, що все більше потенційних кандидатів переходило на латинський обряд, навчаючись у єзуїтських школах чи колегіях, які давали відповідні знання, а також гарантували статус у суспільстві.

2.1. Стан у період унії

Головні подвижники унії, Кирило Терлецький та Іпатій Потій, надавали значної ваги вирішенню питання освіти духовенства протягом років перед формальним укладенням договору про об'єднання Руської Церкви з Апостольським Престолом. Робили у цьому певні практичні старання¹⁹.

Протягом майже усього XVI ст. в Українській Церкві не було духовних семінарій чи навіть спеціалізованих шкіл для кандидатів до духовного стану. Існували лише виключно освітні школи, де усім бажаним, у тому числі майбутнім священнослужителям, давали основи знань, як правило, такого самого рівня й обсягу, що і століттями раніше²⁰. Спеціалізованим духовним приготуванням у сфері богословських знань та духовної формації займалися окремі священники. Кандидатами до священства були сини, зяті чи родичі священників. Вимоги до священства загально описує український історик Церкви Ю. Федорів: «Про свячення міг старатись кандидат тільки з правильного подружжя, з добрим характером, без закидів зі сторони коляторів чи парохіян, які мусіли дати про нього свідоцтво моральности. При іспитах кандидат мусів знати і пояснити правди віри, святі Тайни, моральні засади на підставі 10 Божих заповідей, пояснення Символу віри, Головних гріхів, Божі і Моральні чесноти, Діла милосердя, Дари Святого Духа, добре знати Устав церковний, знати, що містять церковні книги та коли і як їх уживати та інші знання Богословії. Підручників тоді не було і набути знання тих відомостей не було легко»²¹.

Знання кандидата до свячень залежали від священника, який його готував. До свячень допускали на підставі складання спеціального головного іспиту перед свяченнями, який приймав сам єпископ. Якщо іспит не було успішно складено, кандидат продовжував вишкіл при храмі, який пропонував єпископу кандидата до свячень. Хлопець, окрім здобування релігійних знань, набував практики у церковних богослужіннях, прислужі, церковному уставі²².

Необхідно зазначити, що не можна вважати кандидата до свячень, а тим більше священника того періоду, безграмотним або взагалі без будь-якої богословської освіти. Поряд з мінімальними базовими знаннями і формацією, кандидати до духовного стану і саме духовенство мали також необхідні знання з душпастирства, морального богослов'я і основ віри²³, що можна кваліфікувати за сучасними мірками як основи догматичного богослов'я. Дослідження, у яких руське духовенство зображується виключно як неосвічене і темне, не відповідають історичній правді²⁴.

Вже в актах Берестейської Унії згадуються намір і бажання заснувати духовну семінарію для східних католиків на Русі²⁵. Раніше такі думки та наміри також були, проте не реалізовані. Подібна ситуація склалась і в період після об'єднання Руської Церкви з Римським Апостольським Престолом. Такий стан речей панував головно з огляду на складну політичну ситуацію в країні, а також ослаблену позицію української ієрархії та елементарний брак засобів організації

такого освітньо-виховного закладу²⁶. Іншою проблемою залишалась відсутність викладацьких кадрів для забезпечення належного рівня богословської освіти.

У перший період після Унії ця проблема була для ієрархії більш ніж очевидною. Пропозиції та конкретні дії відносно власної унійної семінарії йшли насамперед від Іпатія Потія, у той час єпископа Володимирівського, згодом Глави Руської Церкви²⁷. Він швидко знайшов підтримку в іншого подвижника унії – Йосифа Рутського, проте проект було реалізовано тільки в середині XVII ст. Ці дві особи найбільше переймалися проблемою належного виховання та формування кандидатів до священства.

Серед тогочасних закладів, які навчали унійних кандидатів до духовного стану та готували їх до служіння у Руській Церкві, були три братські школи, тобто такі, що діяли при Церковних Братствах. Перша – у Бересті, яку в 1597 р. отримав в управління разом з матеріальними добрими та королівськими посіlostями на утримання і діяльність Іпатій Потій від польського короля. Віддано її з конкретною метою – організувати на її базі колегію або семінарію для уніатів²⁸. Спершу в ній готували біле духовенство, а згодом вона перейшла до рук Василіан. Другою була катедральна школа у Володимирі-Волинському, у якій навчали грамоти не тільки семінаристів, а й світську молодь. Третя – семінарія при Троїцькому монастирі у Вільно, заснована також Іпатієм Потієм у 1601 р. як митрополича колегія та семінарія²⁹. Окрім цього, він також забезпечив її функціонування відповідними матеріальними засобами, надаючи власні фільварки. Однак згодом вона перестала діяти через нестачу коштів, припинивши навчати у 1623 р. Беручи загалом, питання семінарій у той період так і не було вирішене. Були лише спроби організувати належне систематичне виховання і навчання кандидатів до священства.

З огляду на відсутність можливостей здобути відповідну освіту та формацію в Україні, багато шляхетської молоді вступало у латинські освітні заклади або виїжджало на студії за кордон. Великою проблемою стало для унійної ієрархії питання переходу багатьох здібних кандидатів до священства на латинський обряд³⁰. Ставалось це, як правило, в часі студій в латинських навчальних закладах, які здебільшого вели єзуїти. Освіта була тут на належному рівні, навчатись у латинських колегіях чи школах було престижно.

Для допомоги у вирішенні питання вишколу руського духовенства Римські Архієреї засновували вищі навчальні заклади з відповідним східним спрямуванням на території Польсько-Литовського Королівства, а також у Римі. Так, до заснованої у 1577 р. Грецької Колегії у Римі почали приймати українських і білоруських ченців, а згодом і кандидатів до білого духовенства³¹. Студенти цієї колегії ходили на заняття до університету Конгрегації Пропаганди Віри. Один із дослідників питання вишколу українського духовенства, Й. Сліпий, так описує тогочасну формацію східного духовенства у Римі: «в колегії пояснювали катехизм св. Кирила Єрусалимського і обряди. Духовне життя плекали молитвою, іспитом совісти, слуханням Служби Божої, сповідями і св. Причастям, захованням постів і конференціями»³². У 1605 р. богословські студії закінчив тут Йосиф Вельямин Рутський, майбутній подвижник Унії та митрополит Руської Церкви.

У короткому часі після укладення Берестейського Поєднання серед вихованців грецької колегії у Римі було чотири руські унійні ченці. Відтоді на постійній основі таку кількість місць закріплено за вихідцями з Русі³³. Згодом устрій цієї колегії стане взірцевим для руської ієрархії в її намаганнях створити власний унійний виховний і освітній заклад для духовенства.

Іншим папським навчальним закладом стала заснована у 1582 р. Колегія у Вільно, де навчались 16 кандидатів до білого духовенства і чотири ченці Руської

Церкви³⁴. Певний період Унійна Церква мала змогу вишколювати своїх семінаристів на належному рівні. Згодом тут навчались лише василіанські ченці.

2.2. Спроби реформи вишколу духовенства

Перші дієві спроби внести позитивні зміни у стан формування і вишколу духовенства розпочав митр. Й. Рутський невдовзі після свого обрання. Концепцією реформи стало спершу реформування чернечого життя, а відтак і білого духовенства³⁵.

Й. Рутський отримав ґрунтовну вищу освіту спочатку у Празькому і Вюрцбурзькому університетах, а опісля у Грецькій колегії в Римі. У 1605 р. він в анонімному трактаті «*Discursus*» виклав свій план піднесення Церкви шляхом реформи чернецтва та створення Ордену Василіан і виховання духовенства нової формації через підйом шкільної справи³⁶. Будучи особою, яка мала досвід та оцінила європейську освіту, у тому числі єзуїтську, порушив питання про необхідність створення в Унійній Церкві власної «руської» системи освіти³⁷. При цьому був схильний до перейняття досвіду Латинської Церкви і залучення попервах, поки відчувалася нестача власних високоосвічених педагогічних сил, єзуїтів, які вважалися тоді в Європі кращими вчителями. Навчально-просвітницька програма Рутського передбачала повну монополію у цій сфері василіан³⁸, здатних самовіддано і краще, ніж біле духовенство або світські вчителі, заснувати та реорганізувати навчальні заклади, забезпечити їх ректорами і викладачами. Таким чином, просвітницький рух в Руській Церкві отримав цілеспрямованість і програмний характер³⁹.

Перший крок у реформуванні освіти було зроблено у 1613 р., коли митрополит Й. Рутський заручився королівським привілеєм, що дозволяв засновувати школи в Новогрудку, Мінську та інших місцях «і у тих школах учити всіх наук ... мовою грецькою, латинською, слов'янською, польською і руською»⁴⁰. У 1615 р. папа Павло V прирівняв статус уніатських шкіл до єзуїтських. Дароване право було в найближчі роки реалізоване відкриттям школи для шляхетської і міщанської молоді в Новогрудку (у 1613 р., розширена у 1624 р.), богословського закладу в Мінську (близько 1615 р.), новіціату в Битені (1617 р.), початкових шкіл для ченців і священників у Полоцьку, Жировичах, Борунах і Черей (близько 1617 р.), Білій і Могилеві (близько 1624 р.)⁴¹. Створені в найбільш забезпечених монастирях, вони разом з ними розвивалися або занепадали. Найбільш високий науковий рівень забезпечувала Троїцька колегія у Вільно. Програма навчання в ній включала «вільні мистецтва», мови церковнослов'янську, латинську, грецьку і основи богослов'я. Незабаром серед уніатських навчальних закладів на перше місце виходить мінська, в якій навчалось не тільки духовенство, але й світська шляхетська молодь. Вона складалася з «руської школи» (класу), де викладав «світський дяк», та «школи латинської», яка ділилася на нижчу і вищу, у якій викладали учителі з-посеред ченців василіан. На генеральній капітулі 1617 р. висунуто пропозицію заснування вищих студій для семінаристів у Мінську та Полоцьку. Спершу це залишалось лише проектом, не реалізованою, як і у попередні рази, спробою внести упорядкованість та лад у питання належної формації духовенства. Проте вже на проведеному в 1626 р. Кобринському Синоді питання семінарії стояло як пріоритетне для Унійної Церкви⁴². В його актах поряд із наміром створити семінарії записано також вказівки для єпископів «повчати на кожному єпархіальному соборі духовенство своєї єпархії про необхідність школити своїх синів вже з малих років в науці та добрих звичаях, щоб ті могли отримати духовний стан»⁴³.

Для практичного вирішення проблеми вишколу і формації для світського духовенства засновували школи при василіанських монастирях, які мали б

замінити семінарії та їх функції. На момент смерті Й. Рутського у 1637 р. їх було 15⁴⁴, і усі знаходились на території Білорусі. Ініційовано спроби зарадити проблемі в інший спосіб, зокрема через заснування різних типів виховних інституцій. Наприклад, у деяких деканатах було засновано школи з три річною програмою⁴⁵. Проте докладніша інформація про такі школи відсутня.

Рутський мріяв про заклад, який задовольняв би потреби Церкви, маючи бодай 100 учнів і кваліфікованих вчителів, але для відкриття семінарії не було ні священників, ні матеріальних засобів. Потрібні були кошти як на оплату праці вчителів, так і на утримання учнів, які, як правило, були вихідцями з незаможних священничих родин. Оскільки не було змоги відкрити звичайну семінарію, засновано кілька малих шкіл, що давали змогу здобути кандидатам у священство бодай якусь богословську освіту та основи латинської мови⁴⁶ – основної дисципліни вищих навчальних закладів. Одну з таких шкіл у Новогрудку заснував при митрополичому соборі сам Й. Рутський, який, щоб не марнувати часу, хотів подати майбутнім священникам хоч би основи знань. Про неї він писав, що вона не поступається латинським закладам, бо учні тут отримують базову богословську освіту, вивчають, окрім інших, твір Івана Дамаскина «Про православну віру»⁴⁷. Подібні навчальні заклади були у Володимирі-Волинському, Холмі та інших містах. Звичайно, вони не могли задовольнити зростаючих потреб у здобуванні богословської освіти духовенства, оскільки єпископи могли діяти лише в міру своїх можливостей та засобів, які були обмеженими. Згадані школи, попри намагання, не могли конкурувати з набагато розвинутішими єзуїтськими школами, які мали чітко налагоджену систему освіти та славу серед шляхти і знаті.

Свій вклад у реформу стану освіти та вишколу майбутнього духовенства вніс св. Йосафат Кунцевич. Пройшовши належні студії як василіани, він сам міг допомогти у вирішенні труднощів вишколу духовенства⁴⁸. Головним просвітницьким доробком Святого можна вважати написання «Катехизму», в якому він виклав догматичні та моральні аспекти католицької віри, зокрема про св. таїнства, чесноти та інше. З цього катехизму він екзаменував усіх священників своєї архієпархії на єпархіальних соборах, а також кандидатів до священства. Й. Кунцевич уклав, окрім цього, окремі «Правила для священників», згідно з якими духовенство мало жити та практикувати своє священниче життя і покликання. У представленні таїнства священства він подавав перелік вимог для отримання свячень. Від кандидата вимагали метрику хрещення та миропомазання, письмового свідоцтва добрих звичаїв та поведінки, рекомендації від колятора і парафіяльного священника, вміння читати, практики служіння богослужінь на підставі знань церковного уставу, знань правд віри і св. Таїнств⁴⁹. У такий спосіб справа приготування до духовного стану набувала більш конкретних форм та рис, однозначності практики.

Спроба реформувати усю Руську Церкву, у тому числі освітній рівень та формацію духовенства, не принесла бажаного результату⁵⁰. Багато заснованих шкіл існували лише короткий період, у силу протистояння між поділеними частинами Української Церкви, військових дій, відсутності підтримки серед знаті, бажання польської Латинської Церкви підпорядкувати собі Унійну Церкву. Зі смертю Рутського та Кунцевича впроваджені ними ініціативи поволі згасали. Єпископи мало надавали значення фундаментальному упорядкуванню питання належної формації кандидатів до духовенства⁵¹. Окремі з них намагались зарадити проблемі передовсім в освітньому напрямку, маючи на меті забезпечити елементарні знання читання і письма, основ віри, дотримання традиції та практики богослужінь.

Одним із головних способів вирішення проблеми й надалі було заснування базових шкіл, які діяли, як правило, при єпископських катедрах. Найбільш організованою у цьому плані була заснована єп. Методієм Терлецьким близько 1638 р. Холмська гімназія, якою опікувались василіани⁵². Єпископ не мав на меті створити класичну семінарію, хоча й зробив такий крок з метою забезпечити своїх кандидатів до священства навчальним закладом. У цій гімназії навчались усі, хто був спроможним утримати себе у період навчання. Поряд навчались як світські студенти, так і кандидати до духовного стану. Такий підхід не вирішував основної проблеми, яка стояла перед Руською Церквою у питанні майбутнього духовенства. Підсумовуючи тогочасний загальний стан у цій сфері, В. Козак зазначив: «Очевидно, що від школи такого типу неможливо очікувати адекватного рівня формації духовенства»⁵³. Недовго з 1650 по 1661 рр., проіснувала унійна семінарська школа у Мінську, котра встигла за цей період здобути популярність та давати порівняно високий рівень вишколу. З листів ректора цієї семінарії, Бенедикта Терлецького, можемо дізнатись, що у ній спочатку навчали тільки риторики і морального богослов'я, а філософію додали дещо пізніше. Навчання тут вели на взірць латинської школи, додаючи предмет літургії. Школа у Мінську не була у стислому сенсі слова семінарією, так, як це розуміємо зараз. Проте при вступі студенти давали клятву, що після закінчення приймуть духовний стан.

У своєму повчанні, виголошеному на єпархіальному соборі у 1687 р., львівський єпископ Йосиф Шумлянський дав такі вказівки стосовно присилання до нього кандидатів до священства: «намісники достойних і здібних до єрейства осіб підбирати мають і до нас, єпископа, присилати, докладно з'ясувавши про їхнє походження та поведження... особи, котрі ставляться на священство, маючи листа від свого пана та від намісників, якщо можна, з двома чоловіками чи принаймні одним із громади, або отримавши листа від громади, в пристойній одежі, заздалегідь, за два тижні, повинні приходити до Львівської катедри»⁵⁴. Такі інструкції підтверджують існуючу та вироблену століттями раніше практику у сфері вимог до прийняття таїнства священства та процедури отримання свячень. Єпископ перед свяченнями перевіряв знання і здатність кандидата та вирішував про його допущення до священства. Ця практика усталилась та існувала у наступні питання століття, фактично до запровадження формальної семінарійної освіти у XIX ст.

2.3. Василіанські школи

Докорінно реформоване, оновлене, зміцнене і розвинуте чернецтво Руської Церкви дало початок повільному утвердженню усієї Церкви загалом. Провели його ті ж митр. Й. Рутський та Й. Кунцевич⁵⁵. На чернецтво, представлене Чином св. Василя Великого, поклали великі сподівання і у реформі білого духовенства, завдяки передовсім освіченості ченців, які здобували високий рівень знань у єзуїтських колегіях Речі Посполитої та усієї Європи, зокрема у Римі. Завдяки василіанам зростала освіченість не лише серед духовних осіб, а й серед населення Русі.

У 1613 році король Сигизмунд III Ваза дозволив Чину Василіан засновувати та вести початкові і середні школи. Мовами навчання у них були староукраїнська та польська. Василіани запровадили світську програму освіти, а також студії з богослов'я та гуманітарних наук. У XVIII та на початку XIX століть більшість василіанських шкіл мали від трьохсот до п'ятисот студентів, що дозволяло їм конкурувати в галузі освіти з єзуїтами. Після розпуску ордену єзуїтів у 1773 р. їхні коледжі передано василіанам. Наприкінці XVIII ст. василіани мали близько двадцяти шести навчальних закладів.

Основним напрямом освітньої діяльності стало заснування шкіл на взірцьє єзуїтських⁵⁶. Більшість унійних шкіл функціонували насамперед при монастирях. Вишкіл кандидатів до білого духовенства також проходив при василіанських осередках освіти. Василіанські школи та заклади найбільше розвинулися у другій половині XVII та наступному століттях. Їх домінуюча роль все більше закріплювалась. Дослідник цього питання Й. Сліпий писав про це: «У XVIII ст. василіанські школи дуже розвинулися, так що майже ціле українське і білоруське шкільництво спочивало в їх руках»⁵⁷. Нараховувалось близько 28 таких шкіл по всій Західній, Північній та Центральній Україні.

Василіанські школи поділялись на кілька ступенів, а саме: елементарні, парафіяльні, публічні школи (колегії), для світських греко-католицьких священиків, внутрішні школи чину для підготовки власних ченців. Василіанські ченці навчались у монастирських школах за спеціальною програмою: 2 роки риторики, 3 роки теології, 2 роки філософії⁵⁸. В школах для інших осіб – світських, сільських, духовенства – вишкіл було спрощено, проте на належному рівні, даючи основи освіти, у тому числі тогочасної вищої, якщо йдеться про колегії. Структура і програма були наближеними або такими самими, як у подібних їм єзуїтських закладах.

В інформації про стан унійного парафіяльного шкільництва існують серйозні прогалини, пов'язані з браком відповідних джерел. Сучасні дослідження становища Української Церкви другої половини XVIII ст. дають змогу стверджувати, що парафіяльні унійні школи були рідкістю як у XVIII, так і на початку XIX століть⁵⁹. Бідне та малоосвічене парафіяльне духовенство не мало можливості утримувати школи. Цю прогалину намагалися заповнити василіанські монастирі, при більшості яких знаходилися церковні школи початкового рівня. Так, Почаївський монастир, крім новіціату, утримував і парафіяльну школу для світської молоді різного походження. У Кременецькому монастирі у 20-х роках XIX ст. знаходилася парафіяльна школа для дітей, кількість яких сягала 72-х осіб⁶⁰. Збереглися відомості про наявність василіанських шкіл для бідних. Зокрема, при Жидичинському монастирі була школа, яка налічувала 128 осіб. Матеріальні турботи священиків, бідність самої Церкви та парафіян, незацікавленість польської та української шляхти, відсутність допомоги держави – ось фактори, які зумовлювали слабкий розвиток унійного парафіяльного шкільництва⁶¹.

Однак василіанська освіта далеко не завжди була доступною дітям парафіяльного духівництва. Перш за все це обумовлювалося тим, що на початку XIX ст. василіанські школи готували переважно не церковні, а світські кадри. Саме в цей період були створені найсприятливіші умови для розвитку освіти в польському політичному дусі, чим і скористалися василіани, які отримували значні пожертви від польської шляхти. У стінах василіанських шкіл навчались переважно діти шляхти і магнатів, які виховувалися відповідно до суспільних ідеалів Речі Посполитої⁶². Власне, завдяки педагогічній діяльності василіанський чин зумів не тільки зберегти свої позиції, а й значно посилитися на початку XVIII ст. Світський клир, не маючи такої фінансової підтримки, як василіани, не спромігся на утримання шкіл відповідного гатунку. Основна причина цього полягала в різниці матеріального становища білого та чорного духовенства. Загалом бідне уніатське духовенство було дуже мало представлене в середній ланці шкільництва⁶³. Поодинокі дані джерел вказують, що освітянські шляхи переважної більшості парафіяльного духовенства пролягали через середні школи василіан, які утримувалися за кошт монастирів, єпископів, а також сплат студентів та учнів, які навчались. Кількість учнів-уніатів у цих школах була мінімальною, а встановити процентне співвідношення священичих дітей наразі не

видається можливим через фрагментарність джерел. Для більшості членів парафіяльного духовенства навіть ці школи були мало доступними, їхня освіта обмежувалася навчанням пастирських практик та богослужінь в домашніх умовах – від батька чи тестя⁶⁴. Цілком очевидно, що далеко не всі священники могли дати своїм дітям добру освіту.

Завдяки великій освітньо-виховній справі василіани, базуючись в основному на латинському взірці виховання, мали великий вплив на релігійне життя Української Церкви, виховуючи певну свідомість і особисту поведінку. Одним із головних завдань Чину, окрім забезпечення для Церкви добрих і компетентних кадрів, було також систематичне та програмне виховання єпархіального клиру до святості та до гідності священничого покликання⁶⁵. Таке виховання передбачало всі можливі духовні та інтелектуальні середники, які були можливі на той час, що у свою чергу заклало певний стиль побожності, яка була мірилом рівня католицької свідомості. У цей спосіб василіанські колеґії та школи забезпечували необхідний рівень вишколу та освіти духовенства.

Вищий нагляд над школами покладали на протоігумена. До його обов'язків входило стежити за загальним порядком у школах, піклуватися про відповідне число учнів, пильнувати, щоб учні ретельно навчалися, зокрема церковного співу та обряду⁶⁶. Велику увагу приділяли вивченню класичних та іноземних мов, передовсім латинської, а також польської та грецької. Спосіб викладання і вивчення мов радикально відрізняв василіан від єзуїтів, бо перші не лише звертали увагу на заняття з латини, а й впроваджували вивчення тогочасних європейських іноземних мов, а також церковнослов'янської як мови богослужіння своєї Церкви⁶⁷. Протоігумен слідкував за дотриманням вимог щодо навчального процесу в школах.

Ректор закладу чи школи безпосередньо слідкував за шкільними заняттями, особливо пильнував, щоб майбутні богослови не відхилялися від шкільних занять, диспутів, різних змагань тощо. Учні, котрі досягли відповідних успіхів у складанні віршів латинською чи іншими мовами, написанні та виголошуванні проповідей, одержували відповідну оцінку.

Василіани у своїх школах не обмежувалися лише літературою, що базувалася на здобутках західної культури, а й поглиблювали знання зі Св. Письма, творів Східних Отців Церкви: Івана Золотоустого, Івана Дамаскина, Єфрема Сирійського, Кирила Олександрійського, Кирила Єрусалимського⁶⁸. Василіанське шкільництво від XVI до XVIII ст. розвинулося до досить високого рівня, аж поки сам Чин після входу всієї Київської митрополії, за винятком Галичини, не потрапив до рук Росії. З цього часу для шкільництва почався повільний період ліквідації та загальної духовної стагнації. У першій половині XIX ст. через послідовний занепад, зумовлений державним розподілом та соціальними реформами часу, Василіанський Чин почав втрачати свою первісну значимість⁶⁹. Під окупацією Росії, окрім насильного переходу до православ'я, було зачинено багато монастирів і шкіл.

Василіанські школи дали поштовх утвердженню освіченості серед білого духовенства, надавали фахову духовну формацію у колеґіях, які функціонували при монастирях, а цим зробили свій внесок у розвиток семінарійної і виховної справи в Українській Церкві. Недоліком стало велике тяжіння василіан до латинських практик у формаційній сфері, богослужіннях⁷⁰. Далась взнаки реформа Чину за допомогою єзуїтів та інших латинських орденів. Це у свою чергу зумовило тенденції латинізації у всій Унійній Церкві, оскільки духовенство, виховане на принципах, закладених у Василіан, легко вносило зміни у традиції та церковні практики своєї Церкви.

3. Питання формування духовенства в постановах Замойського і Львівського Синодів

Освіта руського духовенства чергової епохи являла собою продовження стану невирішення і непорядкованості питання вишколу духовенства. Перш за все на початку XVIII ст. рівень освіти, як і раніше, був доволі низьким⁷¹. Брак вишколу дуже сильно відчувався серед кандидатів до єпархіального священства. Дехто йшов шляхом домашньої освіти і виховання. Але, будучи за рівнем нижчим за інші опції, вони давали відповідно гірші результати. Частина кандидатів, які прагнули свячень та основ богословських знань, були змушені навчатись у латинських школах або тих, якими управляли василіани, чи школах семінарійного типу при катедрах єпископів⁷².

Перші спроби упорядкувати питання вишколу та освіти світського духовенства здійснено на Замойському Синоді 1720 р. Цьому питанню приділено особливу увагу та опрацьовано в окремому розділі. Якихось кардинальних змін та реформ не запроваджено. Натомість виявлено розуміння та готовність розпочати позитивні процеси, які б хоча б частково внесли певний порядок і напрям у цій сфері⁷³. Опрацьовано передовсім бачення вирішення проблеми вишколу духовенства та ченців. Задуми як такі мали позитивний напрямок, проте їх практичне втілення було важким.

Серед важливіших приписів, затверджених єпископами, – встановлення обов'язку створення теологічних студій при монастирях, в яких проживало більше 12 ченців. Ці студії призначались не лише для потреб Чину, а й для вишколу майбутніх священнослужителів єпархії⁷⁴. Стосовно кандидатів до духовного стану єпископи постановили: «Святий Синод заохочує усіх єпископів, що коли вони не можуть заснувати у своїх дієцезіях духовних семінарій, хай принаймні здібніших до науки юнаків, а передовсім синів парохів, посилають до понтифікальної Колегії у Львові для здобуття освіти та основ церковної дисципліни, ознайомлення з добрими звичаями...»⁷⁵.

У той час на території України діяла фактично лише одна вища школа для майбутнього духовенства – Папська русько-вірменська Колегія у Львові⁷⁶. Окрім цього, функціонували кафедральні та монастирські школи. Декілька єпископів на Замойському Синоді задекларували намір профінансувати вишкіл декількох кандидатів своїх єпархій. Згадано про семінарію, яка вже діяла при Володимирській катедрі завдяки ініціативі митрополита Л. Кішки. Однак тогочасні школи не можна вважати семінаріями у сучасному значенні. Це були ті ж самі духовні школи, що і раніше, де навчалось шість осіб, здобуваючи основи знань, у тому числі богословських. Те, що вимагалось програмою у цих школах, записано також у постановах синоду: «парохи і декани повинні слідкувати за тим, щоб хлопці виховувались на основі віри, знали напам'ять «Отче наш», «Богородице Діво», «Символ віри», Божі та церковні Заповіді і відповідно до віку вивчали весь катехизм, а крім того вміли читати і писати»⁷⁷.

Що стосується безпосередніх вимог до свячень, то їх подано в іншому титулі постанов синоду, в якому трактується про таїнство священства. Ці вимоги зібрано, базуючись в основному на практиці Церкви, яка сформувалась у попередні століття. Проте єпископи зазначили, що, маючи намір ввести когось у сан священства, належить старанно перевірити кандидата та застосовувати правила, впроваджені Тридентським Собором⁷⁸. Докладно розписано етапи та спосіб приготування до священства. Насамперед кандидат повинен здобути попередньо згадані знання у якійсь зі шкіл. Наступним кроком було пропонування кандидата єпископові. Це міг зробити парох або декан. При єпископові діяв спеціально призначений єпархіальний теолог, який очолював

екзаменаційну комісію. До її складу також входив офіціал, тобто генеральний вікарій, а також визначені єпископом екзаменатори⁷⁹.

Окрім знань, екзаменаційна комісія перевіряла також здатність кандидата до виконання функції священства, зокрема поведінку, духовне життя, добрі звичаї, відсутність церковних перешкод. Наказано усунути звичай дізнаватись думку сповідника кандидата щодо здатності до прийняття і виконання обов'язків духовного стану. Кандидат за два місяці до свячень повинен був зголоситись до декана, який мав записати усі необхідні дані та передати їх разом із проханням офіціалові або єпископові. Парох кандидата був зобов'язаний виголосити перед свяченнями декілька оповідей у храмі, щоб вірні могли подати можливі застереження чи заперечення, виявляючи ті чи інші хиби або нездатність кандидата до свячення. Упродовж певного періоду, визначеного єпископом чи офіціалом, прохач перебував при парафії, беручи участь у богослужіннях та прислузі⁸⁰. Після перевірки та з'ясування усіх ключових питань стосовно здатності кандидата парох надсилав єпископові звіт та свої зауваження. Після цього етапу та схвалення екзаменаційної комісії кандидат шість тижнів проходив додатковий вишкіл при катедрі єпископа, а також був зобов'язаний пройти десятиденні реколекції під проводом визначеного єпископом реколектанта. Лише після позитивних результатів усіх етапів кандидат міг стати перед екзаменаційною комісією для фахової перевірки знань, поведінки і здатності⁸¹. На екзамені, на якому був присутній єпископ, перевіряли також практичні аспекти священнослужіння, такі як здійснення св. таїнств, парафіяльні обов'язки⁸². Синод заборонив святити кандидатів, які мали статус кріпака і зобов'язання стосовно свого пана. Свячення можна було отримати лише після юридично оформленого надання волі з боку пана для самого кандидата і його дітей (якщо такі були). Також забороняли святити неофітів, двоєженців, калік, п'яниць, епілептиків, злочинців, покараних церковними карами, боржників, жорстоких осіб, які не мали добрих звичаїв, поведінки та доброї слави серед людей⁸³. Усі заборони та канонічні перешкоди було взято з приписів Тридентського Собору, який став взірцем для єпископів Замойського Синоду в запровадженні нових правил та реформування різних сфер церковного життя.

Для Української Церкви цей синод став одним із ключових, внісши більшу визначеність і чіткість в усіх напрямках діяльності⁸⁴. Він став важливим джерелом партикулярного права не лише УГКЦ, але також і ККСЦ, який часто посилається на рішення Замойського Синоду як джерела для багатьох Східних Католицьких Церков.

Ситуація змінюється у другій половині XVIII століття завдяки перш за все намаганням увести в дію постанови Замойського Синоду, який підніс рівень екзаменування кандидатів до священства, а також завдяки можливості отримати порівняно задовільну формацію у різних школах і колегіях. Однак питання семінарії не могло вичерпатись спробами вирішити питання освіти духовенства. Необхідною стала саме реформа виховання і формації духовенства.

Заснування семінарій було тотожним реформі парафіяльного духовенства, яка стала значною потребою у церковному житті русинів. Ця реформа була необхідною передумовою. Щоб досягти цієї мети, потрібно було змінити ментальність та очікування, яких прагнуло священство, тобто змінити бажання вигоди на присвяту всього себе піднесенню духовності вірних. Така зміна не могла реалізуватись без постійного духовного виховання і богословського вишколу в семінарії. Брак освіти спричинив багато недоліків, які ставали очевидними перш за все у пасторальній площині.

В окремих постановах львівських єпископів можемо прослідкувати тенденцію до дотримання встановленої практики стосовно кандидатів до

духовного стану. Так, у конституціях Львівського Собору 1738 р. підтверджено розпорядження, визначені Замойським Синодом. Кандидат повинен був отримати базові знання у школі, мати рекомендації від пароха і декана, представити їх офіціалові чи єпископові, бути вільним від підданства і мати матеріальні засоби для придбання священничого одягу і риз. Перевагу до свячень віддавали синам священників, в другу чергу – звичайним селянам⁸⁵. У наступні десятиліття наказано дотримуватись вимог більш суворо, додаючи категоричну вимогу, щоб кандидат мав визначені для майбутнього служіння не лише парафію і презенту від пана, а й чітко встановлену бенефіцію у вигляді полів⁸⁶.

З пастирського послання митрополита Лева Шептицького можемо дізнатись про тогочасні вимоги до кандидатів до священства. Бажаючий повинен був з'явитись до єпископа та отримати відповідні інструкції стосовно проходження приготування. Зокрема, митрополит зазначав, що усе повинно відбутись відповідно до постанов Замойського Синоду, зокрема, час перебування повинен бути не меншим ніж шість тижнів⁸⁷. У дещо пізніших розпорядженнях зазначено: «постановляємо... аби відтепер кандидати до духовного стану, які захочуть повінчатися, не брали за дружин селянських дочок, а одружувалися зі священничими чи шляхетськими доньками»⁸⁸. Накладено категоричну заборону кандидувати особам, які були в кріпацтві, навіть якщо їх офіційно і юридично звільнено від підданства. Перевагу, як і раніше, віддавали синам священників.

У семінарії-школі, яка діяла при катедрі у Кам'янець-Подільському, у 1793 р. навчались не лише кандидати до священства, а й світські юнаки. Базову світську освіту кандидати могли здобувати також у звичайних школах, натомість сама семінарія давала вже спеціалізовані богословські знання. Окрім освіти, увагу приділяли духовній формації. Забороняли самовільно виходити за межі духовної школи, контролювали поведінку семінаристів, привчали до чистоти і охайності, щодня необхідно було вислухати Службу Божу та співати її, щомісяця – сповідатися⁸⁹. Щокварталу студенти складали іспити перед офіціалом та вчителем.

Церковні виховні інституції, які на той час існували в межах території Української Церкви, можемо класифікувати за тьома основними категоріями: папські колегії, приватні та єпархіальні семінарії, про що вже згадувалось у попередніх частинах дослідження.

На початку XVII століття Володимирський єпископ Лев Кішка ще до Замойського Синоду заснував єпархіальну семінарію для шести кандидатів своєї єпархії⁹⁰, призначаючи для цієї мети окрему фінансову фундацію. Однак про цю інституцію залишилось мало відомостей. Можливо, семінарія була пов'язана у якийсь спосіб зі школою, яку ще до цього заснував Іпатій Потій. Ця школа була довірена василіанам⁹¹. Проте у другій половині XVII ст. ця семінарія була вже у занепаді, василіани займались лише двома чи трьома семінарстами, яких скоріш можна назвати прислугою, ніж студентами.

Семінарія у м. Холм була заснована місцевим єпископом Максиміліаном Рилом. На єпархіальному соборі 1759 р. духовенство та єпископ вирішили побудувати семінарію для їхньої єпархії. Ця нова будівля могла вміщати 30 семінаристів. Наступного року єпископ довірив її трьом єпархіальним священникам, але у 1769 змінив думку і передав її у руки василіан. У 1771 було засновано новий фонд, з якого мали б платити їм зарплату, а також стипендію для шести семінаристів. Окрім семінаристів, яких утримував єпископ, були також такі, які навчались за власний рахунок. Холмську семінарію затверджено у 1780 р. окремим бревем Пія VI.

У 1763 р. Луцький єпископ Сильвестр Рудницький заснував при своїй катедрі єпархіальну семінарію⁹². Вона не мала особистого фонду, однак на її

діяльність зібрано 30 000 злотих податків духовенства. У 1779 р., після смерті єпископа і пожежі, семінарія занепала і новий єпископ не мав зацікавлення, щоб її відновити, а фонд семінарії призначено для іншої мети⁹³.

З листа єп. Рудницького можна дізнатись, що, окрім згаданої семінарії, він планував заснувати ще *scholam diocesanam pro ordinis* при своїй резиденції у Рожищах, очолюваній одним професором-теологом⁹⁴. Ця школа не була семінарією у справжньому сенсі цього слова, а швидше традиційною інституцією, де кандидатів готували до складання екзамену та майбутніх свячень, читаючи лекції.

При Перемиській катедрі існувала єпископська школа, яка одночасно функціонувала як семінарія. Відкритись та функціонувати самій семінарії, попри старання і спроби перемиських єпископів, так і не вдалось⁹⁵. Також тривалий час заснувати семінарію для своєї єпархії намагався архієпископ Полоцький Ясон Смогожевський.

Заснування семінарії у кожній єпархії було запропоноване у «*Desiderati*» Смогожевського, складений для майбутнього синоду у Бресті, призначеного на 1756 рік. Документ описував аспект виховання майбутніх священнослужителів та передбачав, що до семінарії можна приймати кандидатів, які досягли 17 років. Викладачі семінарій мали б бути вибрані поміж колишніх студентів папських колегій і забезпечені зарплатами⁹⁶. Однак архієпископ не зміг отримати згоду від російської влади на її заснування.

У 1772 р. єпископ Атанасій Шептицький серед іншого згадав про стан виховання свого духовенства. Згідно з цим документом, після відмови Театинів приймати та навчати кандидатів до духовного стану в Папській Русько-вірменській Колегії він був змушений висвячувати на священників тих, що лише навчалися у загальних школах⁹⁷.

Якщо йдеться про приватні семінарії, то такі засновувала заможна шляхта для потреб парафій у межах їх володінь. У 1739 р. на кошти Кароля Станіслава Радзивілла побудовано василіанський монастир у Сержані (Білорусь) і при ньому в 1743 р. засновано 5-річну приватну семінарію на 12 синів унійних священників з радзивілівських володінь⁹⁸.

У першій половині та середині XVIII ст. відкриваються нові навчальні заклади: школа при церкві св. Миколая у Бобруйську, школа підвищеного типу в Жировичах. У 1753 р. конгрегація деканів в Новогрудку ухвалила створити в кожному деканаті три річні школи для навчання дітей священників читанню богослужбових книг, церковному співу і порядку богослужінь. Планувалося відкрити 18 таких шкіл: у Скіделі, Росі, Орлі, Малій Берестовиці, Молодечно тощо⁹⁹. Хто не бажав віддати сина на навчання, був оштрафований.

З метою забезпечення потреб своїх підданих на Галичині цесарівна Марія-Терезія у 1775 р. заснувала у Відні спеціальний освітній заклад Барбареум. Це, на переконання Й. Сліпого, стало першою відправною точкою у вирішенні проблеми вищого навчального закладу для Української Церкви¹⁰⁰. У цьому закладі мали навчатись кандидати до духовного стану з усіх унійних єпархій, що входили до складу Австро-Угорщини. Для кандидатів з Галичини було зарезервовано 14 місць. Нагляд з духовного боку забезпечував крижівський єпископ Василь Божикович, з Хорватії. Устав навчального закладу з'явився у 1780 р., укладений на основі правил, які діяли у Грецькій Колегії у Римі¹⁰¹. Проіснувала семінарія неповних 10 років і була розпущена наступним імператором, який змінив загальний підхід до справи освіти духовенства, запровадивши правило створення генеральних семінарій для кожної католицької провінції, незалежно від обряду. Єпархіальні семінарії XVIII ст. мали коротку тривалість студій, різний ступінь якості викладання й не могли охопити широкого загалу кандидатів до священства.

Для загалу парафіяльного греко-католицького духовенства Галичини 30.06.1783 у Львові засновано Генеральну греко-католицьку духовну семінарію¹⁰², виховання клиру в якій доповнювало обов'язкове навчання на богословському факультеті Львівського університету. Позитив створення такої освітньої інституції полягав передовсім у появі нового покоління справді освіченого духовенства.

Ректором Генеральної семінарії у Львові був сам єпископ, на щодень усіма справами внутрішнього життя займався префект, викладачами були священники з відповідним рівнем освіти та студіями, найчастіше з науковими ступенями, які здобували їх за кордоном або у Папських Колегіях на теренах Речі Посполитої¹⁰³. Викладали староукраїнською, а деякі предмети, як, наприклад, пасторальне богослов'я, семінаристи слухали польською мовою у Львівському університеті. Вивчали у семінарії моральне і догматичне богослов'я, латинську мову, гомілету, катехитику, логіку, метафізику. З душпастирської практики особливу увагу і багато часу приділяли знанням, навичкам і вмінню уділяти св. таїнства, вивчали обов'язки пароха, навчали моральній казуїстиці. Семінаристи вправлялись, зокрема, у проповідництві, маючи багато практичних занять. Навчалися також церковного співу по київському ірмологіону, вивчали треби та обряди, церковний устав богослужінь¹⁰⁴. Окрему увагу приділяли набуттю навичок поведінки та етикету. Після закінчення студій, які тривали 4 роки, кандидати до духовного стану складали генеральний іспит перед спеціальною комісією, до складу якої входили чотири професори та єпископ. Іспити з морального і пасторального богослов'я складали в університеті¹⁰⁵.

Вихованцями Генеральної греко-католицької духовної семінарії у Львові в 1848-1914 рр. були богослови не лише Львівської архієпархії, а й Перемишльської та Станиславівської єпархій. Здібніші з них продовжували освіту й здобували наукові ступені в елітних освітніх закладах Європи.

В інших семінаріях устрій та уклад були подібними, з тим, що меншим був професорський склад та перелік предметів і дисциплін. Коротшим також був період навчання, від 1 до 2 років, з тим, що пізніше (кінець XVIII – поч. XIX ст.) період навчання також збільшено до 4 років¹⁰⁶.

Духовна семінарійна формація полягала в участі у богослужіннях та реколекціях. Дисципліну підтримували покараннями та виданими спеціально правилами для семінаристів. Кандидати до священства, які закінчили студії чи навчання у латинських колегіях чи школах, зобов'язані були пройти доповнення знань і формації протягом трьох місяців у Генеральній або єпархіальній семінарії. Стосувалось це передовсім аспектів пізнання обряду, богослужінь, звершення треб¹⁰⁷. Загальний рівень освіченості кандидатів був порівняно високим. Неуцтва і примітивізму не було, а відсоток семінаристів, які перед вступом до семінарії не отримали базової освіти, був невеликим. Під суспільним оглядом «загал питомців були старші хлопці, часто вже жонаті, і сини священників. Мало було шляхти, міщан, а ще менше селянських дітей»¹⁰⁸.

Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. в УГКЦ у різні періоди діяло п'ять єпархіальних семінарій у Львові, Галичі, Кам'янці-Подільському, Барі та Перемишлі. Майже усі – короткий період, від кількох до кільканадцяти років¹⁰⁹.

Перш за все вживали заходів зі створення навчальних закладів поліпшеного типу для підготовки єпархіального духовенства. У 1806 р. в Полоцьку відкрито Білоруську семінарію, яка стала авторитетним навчальним закладом для усієї УГКЦ. До 1825 р. 13 її вихованців отримали докторський ступінь. У Лавришеві почала працювати Брестська семінарія. Вони постачали духовні кадри для своєї єпархії. Викладали в них високоосвічені і досвідчені педагоги-професори, як правило, з білоруської шляхти¹¹⁰. У 1803 р. при

Віленському університеті засновано Головну семінарію – перший і єдиний унійний вищий навчальний заклад. Він готував найбільш здібну молодь, яка закінчила єпархіальні семінарії, готуючи необхідні кадри на вищі посади в Церкві. Проте царським указом 1832 року Віленський університет закрито. Російська імперська влада не бажала мати освічене унійне духовенство.

У середині XIX ст. серед випускників семінарій налічувалось 71,4% синів священників, що свідчило про традиційне поповнення душпастирів зі свого ж середовища. Вихідці з інших соціальних прошарків (міщан, селян, службовців, учителів) становили 28,57% загалу випускників¹¹¹. Загальне співвідношення синів священників та інших соціальних прошарків у 1880 р. істотно не змінилось.

Протягом майже усього XIX ст. існувала величезна потреба якісних змін в інтелектуальній і духовній формації єпархіального духовенства. На обставини виховної системи семінарії звертали увагу митрополити Йосиф та Сильвестр Сембратовичі¹¹². Рішення Львівського провінційного Синоду 1891 р. передбачали реформу семінарії, роблячи наголос передовсім на моральних аспектах формації, однак справа реформи затяглась аж до початку XX ст. Вона була проведена лише після вступу на митрополичий престол Андрея Шептицького.

Львівський провінційний собор 1891 р. запровадив у Греко-Католицькій Церкві реорганізацію семінарійної системи, скеровану на посилення ролі єпархіальних семінарій та безпосередній вплив єпископа на кандидатів до священства¹¹³. Уперше в УГКЦ чітко встановлено правила стосовно семінарій, їх устрою, освітньої та виховної сфер. Найперше, що здійснили єпископи, – це встановили поділ на малу та велику семінарії. У першій навчались ті, хто не мав упевненого наміру стати у майбутньому духовною особою. У другій формацію та приготування проходили кандидати до священства.

Мала семінарія повинна була стати «розсадником кандидатів до священства»¹¹⁴, тобто тих, хто після її закінчення забажав вступити до вищої семінарії та стати священником. Улаштування таких закладів передбачало давати добру освіту, а також моральний та духовний вишкіл. Звичайно, вони мали дещо спрощені правила порівняно вищою семінарією, не такі ригористичні. Формація була подібною, проте не настільки розширеною. Синодом передбачалось заснування принаймні однієї малої семінарії для усієї провінції, тобто митрополії. Єпископів заохочували створювати їх у кожній єпархії.

Вища семінарія у той час була лише одна для усієї митрополії. Її устрій зобов'язувалось пристосувати до вимог Тридентського Собору. Велику увагу приділяли складу вихователів такого закладу, тим, хто сам мав бути взірцем священства та давати приклад семінаристам. Очоловав семінарію ректор, духовним проводом займався духівник, за порядком слідували перфекти. Ректору забороняли суміщати свою посаду з будь-якими іншими обов'язками.

Найбільше уваги приділено формації. Встановлено правила перебування кандидатів до священства в семінарії і поза нею, зокрема у період канікул, після повернення з яких семінарист повинен був надати ректорові письмову характеристику свого пароха. Перебуваючи вдома, семінарист мав бути взірцевим у своїй поведінці, стосунках з домашніми та іншими людьми, допомагати парохів при храмі, під час богослужінь та у навчанні катехизмових частин. Перебуваючи в семінарії, кандидат мав 1-2 рази в місяць сповідатись та приймати Євхаристію, щоденно бодай півгодини розважати над духовними текстами, робити іспит сумління, бути присутнім на Літургії, відвідувати Св. Тайни, брати участь у духовних вправах, зокрема реколекціях¹¹⁵. Кожен семінарист повинен був мати особливу набожність до Богородиці.

Аспектам освіти приділено порівняно меншу кількість приписів. Встановлено вимоги до викладачів, загально визначено головні напрями вишколу

у богословських дисциплінах. Більше уваги потрібно було приділяти вивченню св. Письма, гомілетичі, церковнослов'янській мові, практиці звершення богослужінь і обрядів¹¹⁶.

Якщо йдеться про вимоги до прийняття свячень, то Синод підтвердив визначену Замойським Синодом практику уділяти свячення піддияконату у 21 р., дияконату у 22, а священство – у 24 р. Перед кожним із свячень кандидат повинен пройти восьмиденні реколекції та висповідатись¹¹⁷.

Реалізуючи приписи Львівського Синоду, в 1893 р. розпущено Генеральну семінарію у Львові з метою заснувати у кожній єпархії окрему єпархіальну семінарію. У такий спосіб у ХХ ст. сформувались та почали діяти три семінарії – у Львові, Станиславові і Перемишлі¹¹⁸. Проте поки було створено семінарії в інших єпархіях, певний період діяла лише одна, у Львові, яка готувала кандидатів до священства не лише зі своєї території, а й із Перемишля та Станиславова. Усього у той час вишкіл проходили 89 семінаристів; ще 10 навчались в Українській Колегії у Римі¹¹⁹.

Освітні зміни виявились згодом у заснуванні Станиславівської семінарії, розбудові Перемишльської, проведенні реформи у Львівській, перенесенні центру освіти для церковного проводу з Відня, де у 1893 р. закрито Центральну духовну семінарію, до Рима. Семінарські настоятелі в майбутньому, крім високого наукового та дидактичного рівня, мали б зосередитися виключно на вихованні богословів, не відволікаючись на інші види діяльності.

У 1897 р. видано «Правила для Семінарії б'ольшой и меньшой», які опубліковано у додатку до Рішень і постанов Львівського Синоду¹²⁰. Цей документ мав характер загальних статутних підстав діяльності духовної семінарії. Тут окреслено мету закладу, принципи прийому, обов'язки управи, працівників та семінаристів. Справ дисципліни, морального виховання та освіти стосувались розділи XII «Правила для питомців», «Правила щодо карности» та XIII «Уваги над захованем Правиль». Згідно з ними семінаристи повинні були виявляти послух ректору в усьому, що належить до їхнього виховання в побожності, науках та дисципліні; жити спільно в любові і єдності, не виділяючись окремим харчуванням чи одягом; бути скромними в харчуванні, старанними в навчанні, чистими та охайними в побуті; дбати про тишу в закладі. Семінаристам не дозволено заходити до службових і настоятельських кімнат (крім ректора і духівника). Контакти семінаристів із зовнішнім світом контролювались настоятелями (переважно ректором), регламентовано спосіб проведення відпочинку, порядок дня та інші обов'язки¹²¹.

Духовна формація клиру в семінарії поєднувалась з обов'язковою університетською богословською освітою. Для найбільш здібних семінаристів виховання в семінарії у Львові поєднувалось з кількома курсами або докторантськими студіями в елітних освітніх закладах Відня, Інсбрука та Рима. Така модель богословської освіти мала якісно вищий рівень порівняно з єпархіальними греко-католицькими духовними семінаріями ХVIII ст. Існування і діяльність духовної семінарії у Львові наприкінці ХІХ ст. відображали якісну зміну як в історії Греко-Католицької Церкви, так і всій східнохристиянській освітній традиції у Східній та Центральній Європі¹²².

Потрібно згадати, що, окрім навчання кандидатів до духовенства в семінаріях України, студії відбувались також за кордоном, зокрема в єзуїтській богословській семінарії «Канізіанум» в Інсбруку (Австрія), яку закінчили серед інших Климентій Шептицький та Йосиф Сліпий. Навчання українських кандидатів від ХVI ст. відбувалось в Римі у Папській Колегії, яку у 1847 р. перейменували у «*Collegio Rutheno*». Тут свого часу навчались Й. Рутський, С. Сембратович, Й. Коциловський, І. Дольницький¹²³. З 1897 р. українці мали

свою семінарію, засновану папою Левом XIII у Римі¹²⁴, де також навчалось багато семінаристів Унійної Церкви.

Нова модель богословської освіти, представлена Генеральною духовною семінарією, значною мірою була відповідальна за вироблення нової професійної та суспільної етики серед греко-католицького духовенства. Це передусім відобразилося в історії управи семінарії.

4. Стан шкільництва і формації духовенства до проголошення ККСЦ

На початку XX століття вимоги до кандидатів до священства були ті самі, що і для латинських кандидатів, оскільки канонічне право в Католицькій Церкві було одне. Тогочасний знавець церковного права А. Бачинський серед вимог до священства зазначає і відповідні богословські знання, здобуті в семінарії. Навчання повинно було тривати 4 роки з вивченням догматичного, морального і пасторального богослов'я, церковної риторики та історії, канонічного права, Старого і Нового Завітів, гебрійської мови, патрології, християнської філософії¹²⁵. Серед інших категоричних вимог – мати бенефіцію, яка б забезпечувала матеріальне утримання майбутнього священника. Перед уділенням свячень єпископ проводив іспит прохача. Першим етапом було подати прохання про свячення, після чого ординаріат давав розпорядження про виголошення оповідей свячень на парафії кандидата. Докладно аналізували і перевіряли добру поведінку і славу, відсутність застережень з боку пароха та парафіян, вчителя релігії, який навчав кандидата в школі. Свої рекомендації та зауваги подавав також ректор семінарії, в якій навчався семінарист. На іспиті передовсім перевіряли знання з богословських дисциплін¹²⁶.

Головним і найважливішим осередком виховання греко-католицького духовенства на початку XX ст. була духовна семінарія у Львові. Протягом тривалого часу вона стала ключовою інституцією у системі богословської освіти. Це був заклад передовсім формування парафіяльного, здебільшого одруженого, духовенства. Разом із богословським факультетом Львівського університету ця інституція творила навчально-виховну структуру¹²⁷ й протягом чотирьох послідовних років формувала кожне нове покоління служителів Христового виноградника та провідників народу.

Соборові рішення 1891 р., зокрема про реформу, впровадження нових правил та засад функціонування семінарії, почали втілювати лише через десятиліття після прийняття¹²⁸. Питанням реформування семінарійного виховання зайнявся митр. А. Шептицький фактично від самих початків свого зведення на Львівську архієпархію та обрання Главою УГКЦ. Прокламацією реформи у Львівській духовній семінарії став пастирський лист митрополита Андрея, написаний восени 1901 р.¹²⁹ Митрополит у березні та квітні того року відвідав семінарію з канонічною візитацією, внаслідок чого прийшов до висновку про необхідність фундаментальної реформи цього закладу. У баченні митрополита реформа мала б полягати у впровадженні не лише нового статуту, але передовсім кращого організаційного устрою і функціонування, наповнення вишколу поглибленою духовною формацією.

На думку митрополита, семінаристи мали б трактувати чотирирічне утримання у семінарії не як дар, а радше як борг Церкві й народові, який зможуть колись повернути на підставі сумлінно здобутих у семінарії знань та побожності¹³⁰. Дух у семінарії повинен бути духом праці, побожності та передовсім священничим; це й добра загальна думка про бажання стремління та успіхи, загальна оцінка поступу в навчанні й побожності, пересічна наполегливість в науковій праці та сумлінність у виконанні обов'язків, відповідні

погляди на працю й обов'язки священника та завдання Церкви. У посланні закликається семінаристів бути патріотами і водночас уникати «партійної нетерпимості», дотримуватися єдності та солідарності, особливо серед священників, ставитись толерантно до поглядів інших людей. Богослови повинні уникати політики.

У своєму посланні до семінаристів митр. А. Шептицький зазначив: «зовсім конечною є основна реформа семінарії»¹³¹. Глава Церкви мав на думці докорінну реформу устрою виховного закладу. Послався у своєму зверненні на встановлені Львівським Синодом рішення стосовно семінарій та згідно з ними намагався увести відповідні зміни. Далі у зверненні до семінаристів митрополит вказав зміст і суть реформ: «Реформа семінарії полягає не лише на впровадженні нових правил, хоч і це потрібне, але передовсім на впровадженні нової ліпшої організації і на введенні нового Духа»¹³². Головний акцент зроблено власне на вихованні та формації, яка б дала результат у майбутньому стані та переконання кандидата. Священик повинен відчувати відповідальність з обов'язків свого сану. Важливим у формації митрополит вважав спосіб життя і поведінки семінарста, за яким можна розпізнати його дух і внутрішній світ. Особливе значення мали духовна формація і побожність, які ставали визначником покликання або його відсутності¹³³. Семінарія повинна була стати місцем праці над своїм духом, побожністю, а в другу чергу над знаннями та освіченістю.

Впроваджувати реформу у Львівській духовній семінарії доручено новому ректору – д-ру Григорію Хомишину¹³⁴. При реформуванні ректор узяв за взірць семінарії Західної Європи. Формальним початком реформи стало роздання статуту, де детально розглянуто можливі стосунки між семінарстами й настоятелями. Перші два роки, як зазначено у семінарському часописі «Католицький Вхід», реформа проводилась у двох напрямках: інтелектуально-моральному та технічному¹³⁵. З метою привчити богословів до систематичної й планомірної праці впроваджено щомісячні «домашні іспити».

Прагнення церковної ієрархії та настоятелів, дотримуючись соборових рішень, позбавити духовну семінарію усіх тих хиб, які вона мала через панування йосифінізму, та перетворити її в інституцію, яка б передусім відповідала цілі виховання не добрих чиновників, а власне душпастирів, було цілком природним. Суворі правила для семінаристів та урізноманітнення форм морального виховання піднесли в суспільстві значення духовної семінарії.

Черговим кроком реформ стало видання у 1908 р. спеціально укладених «Правил питомців» Львівської семінарії. Основною метою визначено у них виховання священників, а засобами її досягнення вказано побожність і науку. Як зазначив один із виховників семінарії о. О. Волянський: «Побожність повинна пересякнути усе єство питомця, виходити з глибини душі, а проявлятися у совісному виконанні релігійних практик»¹³⁶. Докладно перераховано, які саме практики і в якому обсязі повинен виконувати кожен семінарист, а це головне щоденні молитви, богослужіння, читання і роздуми на духовні теми, іспит сумління. Поряд з набуванням побожності іншим важливим завданням семінарста було старанне здобування знань, які мають служити у майбутньому душпастирстві священника. Ідеалом кандидата до духовного стану вказують прагнення самовіддано служити Божій справі¹³⁷. Нові правила більше наголошували на священничому покликанні й моральному вихованні, аніж на формальному виконанні дисциплінарних вимог.

Зміни у семінарії проявилися не лише впровадженням нових правил для вихованців, а й поступовою ротацією настоятелів. У кадровій політиці митрополит зробив ставку на покоління молодих священників, вишколених, окрім Львова, у богословських закладах Рима, Відня та Інсбрука, збагачених досвідом

наукової праці та із званнями докторів богослов'я¹³⁸. У ході морального виховання особливу увагу звернено на побожність із її релігійними практиками. Щочетверга та щонеділі впроваджено конференції, на яких ректор виступав із двома циклами духовних наук. А зранку відбувалися щоденні розважання, теми до вечірнього розважання подавав духівник.

У ході семінарської реформи наголос зроблено на літургійному житті богословів, як основі морального виховання, що було істотним кроком уперед у розумінні ролі священства. Якщо ж брати суспільний розріз складу семінарійної спільноти, то перед Першою світовою війною зросла кількість синів несвящеників, яких було 73,5% від загальної кількості студентів, при цьому 42% були синами простих селян¹³⁹.

Більшість богословських предметів семінаристи вивчали в рамках університетського навчального плану. Крім цього, львівські богослови часто слухали лекції на інших, не пов'язаних з богослов'ям факультетах, що свідчило про їхні інтелектуальні зацікавлення. Університетські студії доповнювало семінарійне навчання, яке містило власний навчальний план: церковні обряди, спів, церковнослов'янська мова, а також наука сільського господарства¹⁴⁰.

Завдяки діяльності Літературно-наукового товариства зацікавлення семінаристів могли реалізуватися в різноманітних гуртках. Формою праці у товаристві були відчити, наукові доповіді з богослов'я, історії, літератури та ін., дискусії, літературні вечори. За десятиліття Товариство перетворилось у масову організацію семінаристів¹⁴¹. Його члени обмінювались часописами, листувалися з богословами Загреба, Оломоуца, Любляни, Пряшева, Ужгорода, Чернівців.

Наймасовіше товариство «Читальня українських богословів ім. М. Шашкевича», поряд з організацією читання та обговорення найновіших книг і часописів, підготовкою різноманітних вечорів та концертів, було також посередником у діяльності численних гуртків і представляло богословів за межами семінарії. Можливість вільного вибору літератури з бібліотеки «Читальні», дискусій над прочитаним, підготування наукових рефератів створювала чудові передумови для інтелектуального формування семінаристів¹⁴². Згадані фактори сприяли зростанню кількості священнослужителів з ґрунтовною богословською освітою й докторськими ступенями. Поява нового покоління настоятелів у цей період мала істотний вплив передусім на саму семінарію.

Найважливішими факторами, які вирішували долю вступників у семінарію, були моральні характеристики, належний освітній рівень та стосунок до військової служби. Зростання вимог до моральних характеристик майбутніх душпастирів у першій половині ХХ ст. свідчило про наголос церковного проводу на покликанні до духовного стану¹⁴³. У навчальному процесі помітне поступове зростання ваги пастирського богослов'я та літургії.

Головну роль у вихованні семінаристів Львівської духовної семінарії тих років відіграв її тодішній ректор Йосиф Сліпий. Він зазначав, що семінарія має на меті дати можливість виробити і розвинути в собі різні чесноти і здобути знання, яких вимагає священниче покликання¹⁴⁴. Виховувати священників, які мають не лише дбати про спасіння власної душі, але й бути ревними працівниками для Христа. В семінарії питомці повинні виробляти чесноти священничого життя, мусять навчитися жити життям з віри.

Й. Сліпий продовжує розвивати та поглиблювати започатковану митр. А. Шептицьким реформу устрою семінарії, передовсім у площині дисципліни та духовної формації. Основним документом, на якому базував свою концепцію о. Йосиф, стала енцикліка папи Пія XI «*Deus scientiarum Dominus*», яка справила велике враження на самого ректора¹⁴⁵, а також зумовила русло спрямування реформ як в освітньому напрямі, так і у вихованні семінаристів.

Новий ректор всіляко намагався не лише навести лад у дисципліні, але передовсім змінити підхід до формації майбутніх священнослужителів.

Важливим джерелом семінарійного виховання стали «Правила для питомців греко-католицької духовної семінарії у Львові», які з'явилися у 1929 р.¹⁴⁶. У цьому доволі розлогому документі детально описано устрій, формацію та освітній процес. Складався він з 12 розділів та представляв такі групи питань: мета семінарії, вимоги щодо вступу, про побожність як інструмент виховання і формації, навчальний процес, щоденний порядок життя, покарання та інші. Встановлені правила заклали основу дисциплінованого життя і формації, потрібні для розвитку майбутніх кандидатів до духовного стану. Й. Сліпий керувався головною тезою реформи у наступному формулюванні: «завданням семінарії є виховувати священників, які не тільки дбали б про спасіння власних душ, але й стали добрими й ревними працівниками у винограднику Христовому»¹⁴⁷. Він старався, щоб семінаристи не впадали у дві крайнощі: антиінтелектуальний пієтизм та антипобожний інтелектуалізм. За період його ректорства кількість семінаристів невпинно зростала, у 1925 р. на перший курс прийнято 60 кандидатів. У пізніші роки у Львівській семінарії загалом навчалось близько 400 семінаристів¹⁴⁸.

Починаючи з першого десятиліття ХХ ст. в УГКЦ запроваджується мережа семінарій в усіх єпархіях. Кожен єпископ, маючи розпорядження Львівського Синоду 1891 р., намагався реалізувати поставлені перед ним завдання у сфері вишколу та формації кандидатів до духовного стану у своїй єпархії. Так, у 1907 р. семінарію у Станиславові заснував єп. Григорій Хомишин. До неї відразу ж переведено кандидатів, які навчались у Львівській семінарії. Устрій та діяльність влаштовано на взірць католицьких семінарій Європи. Навчання вели 7 викладачів. Викладацький склад був високо-кваліфікованим, багато мали ступінь доктора. З 1920 р. умовою вступу до неї стало зобов'язання висвятитись у неодруженому стані¹⁴⁹. Після запровадження вимоги celibату кількість істотно зменшилась, щонайменше вдвічі. Реагуючи на закиди та критику стосовно celibату, єп. Григорій Хомишин звертав увагу на те, що формально якоїсь постанови про обов'язковість такого стану не прийнято, лише дораджувалось та тлумачилось значення та необхідність неодруженого священства¹⁵⁰. Єпископ у своїх частих духовних конференціях для семінаристів постійно акцентував на значенні та величчї неодруженого священства, зокрема як певного ідеалу служіння і відданості Церкві та Богові. Представляючи відсутність бажання серед кандидатів до духовного стану ставати у майбутньому celibатами, єп. Григорій наводить певну статистику серед семінаристів. Так, у 1923 р. до семінарії вступило 43 кандидати, з яких наприкінці року залишилось лише 15, а в 1924 р. прийнято 35 кандидатів, з яких залишилось 18. Такий стан речей єпископ вважав перевіркою покликання. Той, хто залишався, мав, на його переконання, справжнє покликання. Владика виявив великий розпач і занепокоєння діями тих, хто демонстративно залишив семінарію, протестуючи проти тенденцій впровадження celibату¹⁵¹.

Якщо поглянути на тенденції, то у 1922-24 рр. в семінарії загалом навчалось близько 140 семінаристів¹⁵². Станом на 1930-ті роки в неодруженому стані священство прийняло більше 60 кандидатів, близько 10-ти вступили до чернечих чинів.

Єпископ станиславівський Григорій вказував на ідеал священника як особу високодуховну, яка передусім має перед очима Христа та Церкву, стоїть понад будь-якими суспільними та світськими інститутами, формуваннями, моральним злом¹⁵³. Особливо владика акцентував на необхідності цінувати авторитет священника, отриманий завдяки Христові та Церкві.

У семінарії в Перемишлі у перші десятиліття ХХ ст. навчалось більше ста семінаристів. Навчали тут канонічного права, морального, догматичного і пасторального богослов'я, біблійної екзегези, вивчали Старий і Новий Завіти, філософію, катехитику, риторику, гебрійську та церковнослов'янську мови¹⁵⁴. Навчання і формація тривали спочатку 3, а згодом 4 роки. Повноцінну програму і вишкіл розпочато лише від 1921 р. старанням єп. Йосафата Коциловського¹⁵⁵. Для утримання і діяльності семінарії призначено податок на парафії. Завдяки цьому утримували і викладацький склад. Подібно як у Станиславівській єпархії, перемиський владику у 1925 р. застеріг місця у семінарії для кандидатів, які зголосилися стати целібатами, що викликало певний спротив і нерозуміння семінаристів, духовенства і вірних. Особливий розквіт семінарії розпочався з 1933 р., коли із закордонних студій приїхали дипломовані викладачі з подвійними докторатами різних сфер, здебільшого теології та філософії¹⁵⁶. Термін навчання продовжено тоді до п'яти років.

У роки перед Другою світовою війною три єпархії УГКЦ в Україні сукупно нараховували більше 500 семінаристів, що навчались як на батьківщині, так і за кордоном¹⁵⁷. Особливою гордістю А. Шептицького та Й. Сліпого була Львівська богословська академія, яка хоча і не була створена для вишколу духовенства, проте також мала серед студентів багато майбутніх священнослужителів.

Львівську семінарію, подібно як й інші, закрито і розформовано в середині 1945 р. Викладачів, у тому числі ректора, арештовано і вислано в Сибір. Семінаристів призвано до лав Радянської армії, а інших відпущено¹⁵⁸. Починаючи з цього періоду відбувається повільний процес стагнації і обмеженої діяльності семінарій, а звідси й розвитку формації і вишколу священнослужителів.

Після формальної ліквідації УГКЦ радянською владою у 1946 р. певний період семінарія діяла в Німеччині. Навчалось тут близько 100 семінаристів, очолював її ректор В. Лаба, а згодом О. Малиновський¹⁵⁹. Це був лише короткий період її діяльності, тимчасовий, зумовлений обставинами. Згодом вона перемістилась до Голландії та нараховувала 42 семінаристи і 7 викладачів. Її устрій описав тогочасний студент М. Бутринський: «Навчальний день виглядав звичайно: ранішні молитви та розважання, соборна св. Літургія, сніданок, виклади – 5 годин, іспит совісти, обід, під час якого відбувалось духовне читання, пообіднє дозвілля, духовне читання в каплиці, вечеря, дозвілля, конференція духівника, вечірні молитви»¹⁶⁰. Деякі кандидати до священства навчались у латинських семінаріях і були рукоположені греко-католицькими єпископами для потреб у Європі, Канаді та США.

У період радянської тоталітарної влади навчання майбутніх священників на теренах України відбувалося індивідуально, в монаших спільнотах і в своєрідних підпільних семінаріях¹⁶¹. Такі осередки освіти та формації діяли у різних місцевостях, зокрема: смт. Зимна Вода біля Львова (з 1956, єп. Микола Чарнецький, єп. Петро Козак, протоігумен Филімон Курчаба для редемптористів), с. Дора на Івано-Франківщині (з 1968 р., о. Михайло Косило), м. Тернопіль (з кін. 1970-х рр., о. Василь Семенюк, вихованець о. Косила), м. Івано-Франківськ (з 1980-х, єп. Павло Василик), с. Боржавське на Закарпатті (з поч. 1980-х рр., о. Іван Маргітч), м. Самбір (з сер. 1980-х рр., о. Микола Куць ЧНІ), м. Дрогобич (з кін. 1980-х рр., о. Мирон Бендик) і м. Львів (єп. Володимир Стернюк, о. Богдан Білинський та інші)¹⁶².

Навчання тривало досить довго та було індивідуальним. Одного чи декількох кандидатів закріплювали за старшим освіченим священником, який забезпечував їх довоєнними підручниками, диктованими перекладами з латини або інших мов і, водночас, доповнював їхню загальну богословську освіту.

Індивідуальний підхід до навчання був зумовлений ще й тим, що більшість підпільних семінаристів навчались у державних навчальних закладах або працювали і тому вчитися могли лише у вихідні дні або пізно увечері. Іноді заняття проводилися семестрами, якщо дозволяв профіль роботи¹⁶³. Служіння і співу навчались з магнітофонних записів. Один викладач міг проводити заняття в різних місцях і з різною періодичністю. Фактично в цілому складі студенти досить рідко збиралися, оскільки треба було певної конспірації, бо чим більше людей, тим більше помітно. Потрібно було зважати на те, щоб сусіди або інформатори не донесли у правоохоронні органи. Якщо викривали ті чи інші місця, перебиратися в інші квартири.

У підпільній семінарії програма була розрахована, так що студенти збиралися на лекції в певний час, раз чи два на тиждень. Завдання також давали додому. Треба було підготувати лекції чи навіть давали довідкову літературу, якою можна було скористатися. Стабільного графіка не було, оскільки усе відбувалось ситуативно. Навчальна програма була значно вужчою, ніж у колишніх семінаріях, і включала лише найважливіші та найнеобхідніші предмети¹⁶⁴. До таких належали моральне і пасторальне богослов'я, догматика, канонічне право, обрядовість, Святе Письмо, філософія, церковна історія, етика та церковний спів. Найповніший перелік дисциплін маємо зі спогадів про підпільну семінарію о. М. Косила: катехизм за підручником Ф. Шпіраго у 3-х томах, переклад Я. Левицького; моральне богослов'я за підручником Нольгена в рукописному перекладі С. Лукача; пасторальне богослов'я за підручником Юліана Пелеша; літургіка за рукописним підручником «Обряди» о. С. Лукача; подружнє право за підручником Мильницького та рукописним конспектом лекцій о. С. Лукача; канонічне право, герменевтика, патрологія за підручником о. В. Лаби; апологетика, пасторальне право, історія Вселенської Церкви, філософія, історія України, церковнослов'янська мова, основи грецької та латинської мов, церковний спів за підручниками Полотнюка і Дольницького, догматика, гомілетика, біблійна історія¹⁶⁵.

Підпільні греко-католицькі богослови студіювали також православну літературу. Але і після закінчення навчання молоді священики досить часто відчували певний брак знань. У таких випадках допомагали спілкування зі старшими й досвідченими душпастирями та самоосвіта¹⁶⁶.

За кордоном діяли семінарії у Римі, а також у Канаді та США. Вони готували священичі кадри для вірних УГКЦ на теренах, де були поселення українців. Тут функціонували повноцінні семінарії, які фахово та на високому рівні готували освічених духовних осіб. Так, у Римі продовжувала свою діяльність створена ще наприкінці XIX ст. Українська Папська Велика Семінарія св. Йосафата. По Другій світовій війні якийсь час вона була єдиною у світі українською католицькою духовною семінарією з 20-50 студентами¹⁶⁷. Її вихованці ходили на лекції до римських папських університетів, а в самій семінарії вивчали літургіку, обряд та українознавчі предмети.

Висновки. Виховання і освіта кандидатів до духовного стану в Руській Церкві були слабо налагоджені. Основним принципом упродовж XI–XVII століть були освіта та формація, яку надавали батьки-священики своїм синам. Загальні основи знань – читання і писання – кандидати здобували у парафіяльних, монастирських або кафедральних школах. Опісля почали з'являтися духовні школи, які давали базові світські та богословські знання, а також основи духовної формації. Семінарії почали формуватись на основі згаданих шкіл, хоча за своєю суттю не були формаційними закладами, а скоріш освітніми. Велику роль відіграли василіанські школи, зокрема в освіченості духовенства. Існувало декілька закладів, заснованих розпорядженням із допомогою Римського Архієрея

у Вільно, Римі, Львові. Справа належної семінарійної формації та богословської освіти налагодилась наприкінці XVIII ст. зі створенням Генеральної греко-католицької семінарії у Львові, яка була єдиним централізованим закладом для УГКЦ. Повністю систему налагоджено з реформами поч. XX ст., які стали наслідком докладного опрацювання питання семінарії на Синоді єпископів 1891 р. у Львові. Реформу втілювали Гр. Хомишин та Й. Сліпий за ініціативи А. Шептицького. Упродовж радянського періоду духовна формація та освіта відбувались у підпільних семінаріях під керівництвом священників, здебільшого індивідуально. Високий рівень формації та освіти за всю історію УГКЦ був лише у першій половині XX ст.

¹ Пор. Й. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, в: «Твори кир Йосифа», упор. І. Хома, І. Яцків, т. II, Рим 1969. с. 269.

² Див. С. Мудрий, *Нарис історії Церкви в Україні*. Львів 1995. с. 49.

³ Див. М. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, «Богословія» 24 (1963), с. 44.

⁴ Пор. G. Podskalsky, *Principle aspects and problems of theology in Kievan Rus'*, HUS 11 (1987), с. 284.

⁵ Там само, с. 286.

⁶ Пор. S. A. Zenkovsky, *Medieval Russias epics, chronicles and tales*, New York 1974, с. 4.

⁷ І. Кашак, *Виховання українського греко-католицького священника*, Львів 2007, с. 33.

⁸ Див. Мудрий, *Нарис історії Церкви в Україні*, с. 57.

⁹ Пор. S. Senyk, *A history of the Church in Ukraine*, vol. I, Rome 1993, с. 157.

¹⁰ Див. В. Н. Бенешевич, *Сборник памятников по истории церковного права*, т. 2, Петроград 1915, с. 4.

¹¹ Див. *Указ како подобает избирати на священство и ставити в ерейскій и дияконскій сан*, в: „Русская историческая библиотека”, Санкт-Петербург 1880, т. VI, с. 131.

¹² Пор. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 273.

¹³ Пор. J. Lukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do r. 1794*, t. II, Poznań 1850, с. 52-53.

¹⁴ Див. К. Харлампович, *Западно-русские православные школы конца XVI – начала XVII в.*, Казань 1898.

¹⁵ В. А. Gudziak, *Crisis and reform*, Cambridge 1998, с. 84.

¹⁶ Див. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 278-279; М. J. Rubchak, *The cultural and political activities of the Lviv Stavropigia Brotherhood and the development of a Ukrainian National Consciousness, 1582-1632*, Chicago 1988, с. 78.

¹⁷ Пор. Мудрий, *Нарис історії Церкви в Україні*, с. 94; Ю. Федорів, *Історія Церкви в Україні*, Люблін 1991, с. 148.

¹⁸ Див. С. Сенік, *Передумови Берестейської Унії*, в: «Основні документи Берестейської Унії», Львів 1996, с. 28

¹⁹ Див. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, с. 58.

²⁰ Пор. І. Ганкевич, *Коротка історія руских духовних семінарій*, «Душпастир» 3 (1889) ч. 18, с. 501.

²¹ Ю. Федорів, *Парохії і парохіяльне духовенство в XVI–XVII ст.*, в: «Світильник істини», уп. П. Сениця, ч. 3, Торонто 1983, с. 199.

²² Див. Бартошевській, *О духовних сіменищах*, «Душпастир» 5 (1891) ч. 11, с. 342.

²³ Там само, с. 343.

²⁴ Пор. Кашак, *Виховання українського греко-католицького священника*, с. 36; І. Бартошевській, *О духовних сіменищах*, „Душпастир” 5 (1891) ч. 10, с. 313; S. Senyk, *The education of secular clergy in the Ruthenian Church before nineteenth century*, OChP 53 (1987), с. 388.

²⁵ Артикули Берестейської Унії, 1596 р., арт. 27, в: «Monumenta Ucrainae historica», coll. metr. A. Šertuskyj, т. IX-X, Romae 1974, № 110, с. 169-170; Основні Документи Берестейської Унії, Львів 1996, с. 59: «Нехай нам також буде дозволено засновувати семінарії школи грецької і слов'янської мови, де це буде видаватись найвигідніше...».

²⁶ Пор. D. Motiuk, *The Education and Formation of Clergy*, «Logos» 40 (1999), с. 239.

²⁷ Пор. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła w Polsce*, в: «Kościół w Polsce», т. 2: wieki XVI–XVIII, за ред. J. Kłoczowski, Kraków 1969, с. 978.

²⁸ Див. А. Савич, *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVII ст.*, Київ 1929, с. 238.

²⁹ Там само, с. 241.

³⁰ Пор. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 282.

- ³¹ Див. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, с. 54.
- ³² Пор. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 280.
- ³³ Пор. Ю. Малий, *Українська колегія в Римі*, в: «Світильник істини», ч. 3, с. 792.
- ³⁴ Пор. І. Крип'якевич, *З діяльності Поссевіна*, ЗНТШ 112 (1912), с. 23.
- ³⁵ Пор. П. Хомин, *Митрополит Й. В. Рутський і його освітні змагання*, «Богословія» 1 (1923) ч. 3, с. 262.
- ³⁶ Див. М. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967.
- ³⁷ Пор. Хомин, *Митрополит Й. В. Рутський і його освітні змагання*, с. 263.
- ³⁸ Див. У. Конан, *Тэалагічныя і асветніцкія погляды Язэпа Руцкага*, в: «Брэсцкай царкоўнай уніі – 400: Матэрыялы міжнародной навуковай канфэрэнцыі», Брэст 1997, с. 24.
- ³⁹ Пор. І. Мицко, *З історії греко-католицького шкільництва*, в: «Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали», за ред. М. Гайковський та ін., Львів 1996, с. 89.
- ⁴⁰ Див. *Epistolae Josephi Velamin Rutskiyi metropolitae kiovensis catholici (1613–1637)*, в: «Epistolae metropolitaram, archiepiscoporum et episcoporum», ed. T. T. Haluscynskij, A. G. Welykuj, t. 1, Romae 1956, с. 102.
- ⁴¹ Див. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 281.
- ⁴² Пор. М. Stasiak, *Prowincjalny synod w Kobryniu (1626 r.)*, RTK 25 (1978) z. 5, с. 97.
- ⁴³ Див. І. Рудович, *Кобринський Синод 1626 р.*, «Богословія» 2 (1924) ч. 4, с. 7.
- ⁴⁴ Див. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, с. 62.
- ⁴⁵ Див. Lukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskim*, с. 58; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, с. 969.
- ⁴⁶ Пор. Ганкевич, *Коротка історія руских духовних семинарій*, «Душпастир» 3 (1889) ч. 20, с. 558.
- ⁴⁷ Пор. Хомин, *Митрополит Й. В. Рутський і його освітні змагання*, с. 279.
- ⁴⁸ Див. Б. Боднар, *Йосафат Кунцевич та справа єдності Церкви*, Івано-Франківськ 2010, с. 73.
- ⁴⁹ Див. Ю. Герич, *Огляд богословсько-літературної діяльності Йосафата Кунцевича*, Торонто 1960, с. 43; Й. Сліпий, *Богословське образование і письменницька творчість св. Йосафата Кунцевича*, в: «Твори», т. 8, Рим 1969, с. 67.
- ⁵⁰ Пор. Senyk, *The education of secular clergy in the Ruthenian Church before nineteenth century*, с. 390.
- ⁵¹ Там само, с. 391.
- ⁵² Див. С. В. Марозава, *Першы адукацыйны захад уніяцкай царквы*, в: «Нацыянальная адукацыя. Кн. VIII: Нацыянальная адукацыя беларуска-польска-літоўскага сумежна», навук. рэд. С. А. Яцкевіч, Брэст 1997, с. 3.
- ⁵³ V. Kozak, *La Chiesa Ruthena nello sato polacco-lituano nei tempi delle spartizioni*, Roma 2006, с. 162.
- ⁵⁴ Пастырські повчання Й. Шумлянського, в: «Собори Львівської єпархії XVI–XVIII ст.», упор. І. Скочиляс, Львів 2006, с. 238.
- ⁵⁵ Див. П. Підручний, *Початки Василіанського чину і Берестейська унія*, в: «Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.», матеріали четвертих Берестейських читань, Львів 1997, с. 81; С. Сенік, *Українська Церква в XVII столітті*, в: «Ковчег», Львів 1993, с. 27.
- ⁵⁶ Див. М. Piłtuczak-Majerowicz, *Szkoły i książki w działalności bazylianów w XVII–XVIII w.*, в: «Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej», за ред. R. Łużny, Lublin 1988, с. 192.
- ⁵⁷ Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 282.
- ⁵⁸ Пор. М. Ваврик, *Нарис розвитку і стану Василіанського чина XVII–XX ст.*, Рим 1979, с. 136.
- ⁵⁹ Див. D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich, 1803–1832*, т. 2, Lublin 1991, с. 207.
- ⁶⁰ Див. F. Rzemieniuk, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji, 1772–1914*, Lublin 1991, с. 52.
- ⁶¹ Там само, с. 55.
- ⁶² Пор. Сенік, *Українська Церква в XVII столітті*, в: «Ковчег», с. 48.
- ⁶³ Пор. Piłtuczak-Majerowicz, *Szkoły i książki w działalności bazylianów*, с. 196.
- ⁶⁴ Див. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, с. 64.
- ⁶⁵ Пор. М. Wojnar, *Basilian Seminaries, Colleges and Schools (XVII–XVIII sc.)*, AOSBM 9 (1974), с. 26.
- ⁶⁶ Див. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich, 1803–1832*, т. 2, с. 184.
- ⁶⁷ Див. Бартошевській, *О духовних сімєницях*, «Душпастир» 5 (1891) ч. 12, с. 379.
- ⁶⁸ Пор. Wojnar, *Basilian Seminaries, Colleges and Schools (XVII–XVIII sc.)*, с. 31.
- ⁶⁹ Див. Ваврик, *Нарис розвитку і стану Василіанського чина XVII–XX ст.*, с. 214.
- ⁷⁰ Див. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 283–284; Gudziak, *Crisis and reform*, с. 163.

- ⁷¹ Пор. Motiuk, *The Education and Formation of Clergy*, «Logos» 40 (1999), с. 246.
- ⁷² Пор. Wojnar, *Basilian Seminaries, Colleges and Schools (XVII–XVIII sc.)*, AOSBM 9 (1974), с. 20.
- ⁷³ Пор. Ю. Федорів, *Замойський синод 1720 р.*, Рим 1972, с. 12.
- ⁷⁴ Див. *Провінційний Синод у Замості 1720 року. Постанови*, Івано-Франківськ 2006, XV титул, с. 253.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Див. D. Błazejovskij, *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1665–1784)*, Rome 1975.
- ⁷⁷ *Провінційний Синод у Замості 1720 року. Постанови*, с. 255.
- ⁷⁸ Див. M. Stasiak, *Wpływy łacińskie w statutach prowincjonalnego synodu zamojskiego (1720)*, RTK 22 (1975) z. 5, с. 95-106.
- ⁷⁹ Див. *Провінційний Синод у Замості 1720 року. Постанови*, титул III, § 7, с. 185.
- ⁸⁰ Там само, с. 183.
- ⁸¹ Пор. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, «Богословія» 24 (1963), с. 57.
- ⁸² Див. *Провінційний Синод у Замості 1720 року. Постанови*, титул III, § 7, с. 187-190.
- ⁸³ Там само, с. 190-191.
- ⁸⁴ Пор. О. Левицький, *Замойський Синод як законодавче тіло УГКЦ*, НВІФТА 1 (2007), с. 37.
- ⁸⁵ Див. *Єпархіальні конституції собору 1738 р.*, в: «Собори Львівської єпархії», с. 290.
- ⁸⁶ Див. *Єпархіальні конституції собору 1754р.*, в: «Собори Львівської єпархії», с. 310.
- ⁸⁷ Див. Пастирський лист митр. Лева Шептицького, 1771 р., в: «Собори Львівської єпархії», с. 168.
- ⁸⁸ *Єпархіальні правила встановлені єп. П. Білянським, 1789 р.*, в: «Собори Львівської єпархії», с. 341.
- ⁸⁹ Див. *Збірка єпархіальних правил, 1793 р.*, в: «Собори Львівської єпархії», с. 359.
- ⁹⁰ *Desideria Ecclesiae Roxolanae* з 1720 р. згадує цю семінарію як вже існуючу. Див. «*Epistolae metropolitaram, archiepiscoporum et episcoporum*», т. 4, с. 89. В актах Замойського Синоду вона згадується як єдина єпархіальна семінарія тієї епохи.
- ⁹¹ Див. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, с. 977.
- ⁹² Див. *Epistolae Sylvestri Rudnyckyi, episcoporum luciensis*, в: «*Epistolae metropolitaram, archiepiscoporum et episcoporum*», т. 9, с. 326.
- ⁹³ Див. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, с. 978.
- ⁹⁴ Пор. Rzemieniuk, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772–1914*, с. 67.
- ⁹⁵ Там само, с. 68.
- ⁹⁶ Див. *Desiderata episcopi Jsson Smogozewski*, в: «*Epistolae metropolitaram, archiepiscoporum et episcoporum*», т. 8, с. 26.
- ⁹⁷ Див. Пастирський лист А. Шептицького, 1772 р., в: «Собори Львівської єпархії», с. 364.
- ⁹⁸ Див. А. Сосновский, *О средствах умножения в греко-униатском духовенстве просвещения*, «Литовские епархиальные ведомости» 20 (1874), с. 34.
- ⁹⁹ Там само, с. 37.
- ¹⁰⁰ Пор. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 290.
- ¹⁰¹ Пор. D. Błazejovskij, *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities of Central And Western Europe (1576-1983)*, AOSBM 43 (1984), с. 276.
- ¹⁰² Пор. А. Андрохівич, *Історія гр.-кат. Генеральної Духовної Семінарії у Львові (1783–1810)*, в: «Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові», т. 3, за ред. Й. Сліпого, Львів 1936, с. 61.
- ¹⁰³ Див. Y. Hlystyiuk, *Das griechisch-katholischen priesterliche Generalseminar in Lviv (Lemberg) als Hauptbildungszentrum des ukrainischen Pfarrklerus im österreichischen Galizien in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. – Anfang des 20. Jhs.*, «*Studia universitatis Babeş-Bolyai*» 1 (2006), с. 21-29.
- ¹⁰⁴ Пор. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich, 1803-1832*, т. 1, Lublin 1991, с. 174.
- ¹⁰⁵ Пор. Андрохівич, *Історія гр.-кат. Генеральної Духовної Семінарії у Львові (1783–1810)*, с. 65.
- ¹⁰⁶ Пор. Кашак, *Виховання українського греко-католицького священика*, с. 96.
- ¹⁰⁷ Див. А. Андрохівич, *Львівське Studium Ruthenum*, ЗНТШ 131 (1921), с. 135 і далі.
- ¹⁰⁸ Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 288.
- ¹⁰⁹ Див. Kozak, *La Chiesa Ruthena nello sato polacco-lituano nei tempi delle spartizioni*, с. 161-164.
- ¹¹⁰ Пор. С. В. Марозава, *Першы адукацыйны захад уніяцкай царквы*, в: «Нацыянальная адукацыя. Кн. VIII: Нацыянальная адукацыя беларуска-польска-літоўскага сумежна», навук. рэд. С. А. Яцкевіч, Брэст 1997, с. 3-4.
- ¹¹¹ Див. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 285.

- ¹¹² Пор. Федорів, *Історія Церкви в Україні*, с. 122.
- ¹¹³ Пор. Левицький, *Львівський Синод 1891 р. – один із основних елементів партикулярного права УГКЦ*, НВІФТА 2(2009), с. 15.
- ¹¹⁴ Чинности и рішення руского провінціального собора в Галичині отбувшого ся во Львові въ році 1891, Львовъ 1896, титул VIII, глава I, п. 3, с. 209.
- ¹¹⁵ Чинности и рішення руского провінціального собора в Галичині отбувшого ся во Львові въ році 1891, Львовъ 1896, титул VIII, глава II, п. 15, с. 217.
- ¹¹⁶ Там само, п. 6, 16, с. 213, 218.
- ¹¹⁷ Там само, титул II, глава VI, п. 1, 3, с. 101-102.
- ¹¹⁸ Пор. F. Rzemieniuk, *Unici polscy 1596–1946*, Siedlce 1998, с. 122.
- ¹¹⁹ Див. С. Korolevsky, *Metropolitan Andrew (1865–1944)*, Lviv 1993, с. 84.
- ¹²⁰ Додаток до чинностей и рішень руского провінціального собора въ Галичині отбувшого ся во Львові въ році 1891, Львовъ, зъ друкарні Ставропігійского Института подъ зарядомъ Йоакима Греняка 1897 р.
- ¹²¹ Пор. J. P. Himka, *Religion and Nationality in the Western Ukraine*, с. 119; Чинности и рішення, с. 212-218; Додатокъ до чинностей и рішень, Львов 1897, с. 442, 456-468.
- ¹²² Пор. Я. Глистюк, *Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові 1848–1914: інституційна та соціальна історія*, Львів 2008, с. 36.
- ¹²³ Пор. Малий, *Українська колегія в Римі*, с. 793.
- ¹²⁴ Див. S. Mudryj, *Storia del Pontificio Ucraino di San Giosafat a Roma*, Roma 1984, с. 5.
- ¹²⁵ Див. А. Бачинський, *Право церковне*, Львов 1900, с. 77.
- ¹²⁶ Там само, с. 87-88.
- ¹²⁷ Пор. Марусин, *Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні*, «Богословія» 24 (1963), с. 81.
- ¹²⁸ Див. Б. Томашівський, *Кілька слів про реформу рускої духовної семінарії у Львові*, «Католицький Вєхід» 1 (1904) ч. 3, с. 122.
- ¹²⁹ Див. А. Шептицький, *Пастирський лист питомцям духовної семінарії у Львові*, в: «Церква і душпастирство. Пастирські листи і послання 1901-1914», т. 3, Івано-Франківськ 2000, с. 25.
- ¹³⁰ Пор. Motiuk, *The Education and Formation of Clergy*, «Logos» 40 (1999), с. 253.
- ¹³¹ Шептицький, *Пастирський лист питомцям духовної семінарії у Львові*, с. 25.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Там само, с. 29.
- ¹³⁴ Пор. О. Осташевський, *З історії духовного життя львівських богословів в літах 1900–1913*, в: «Світильник істини», ч. 3, с. 604.
- ¹³⁵ Пор. Томашівський, *Кілька слів про реформу рускої духовної семінарії у Львові*, «Католицький Вєхід» 1 (1904) ч. 3, с. 123.
- ¹³⁶ О. Волянський, *Семінарицке вихованє*, «Нива» 3 (1909), с. 90.
- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Пор. A. D. Sorokowski, *The Greek-Catholic Parish Clergy in Galicia, 1900–1939*, London 1991, с. 21.
- ¹³⁹ Див. Кашак, *Виховання українського греко-католицького священика*, с. 107.
- ¹⁴⁰ Пор. Андрохівич, *Львівське Studium Ruthenum*, ЗНТШ 131 (1921), с. 142.
- ¹⁴¹ Див. Я. Глистюк, *Студентські товариства Греко-католицької духовної семінарії у Львові (1890–1914)*, Дрогобицький краєзнавчий збірник 7 (2003), с. 320-334.
- ¹⁴² Див. Я. Глистюк, *Діяльність студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії у Львові (1849–1914)*, в: «Львів: місто-суспільство-культура», т. 6, за ред. О. Аркуші і М. Мудрого, Львів 2007, с. 246-294.
- ¹⁴³ Пор. Сліпий, *Виховання духовенства на Україні*, с. 286.
- ¹⁴⁴ Пор. A. Kolibeka, *The internal life of the Lviv Theological Seminary in the first period of the recorship of fr. Yosyf Slipuj (1926–1939)*, masters tesis, Lviv Theological Seminary, Lviv–Rudno, 2000, с. 3.
- ¹⁴⁵ Пор. Я. Пелікан, *Ісповідник віри між Сходом та Заходом. Портрет українського кардинала Йосифа Сліпого*, Київ 1994, с. 150.
- ¹⁴⁶ Див. Й. Сліпий, *Твори*, т. 4, упор. І. Хома, Ю. Федорів, Рим 1974, с. 47-70.
- ¹⁴⁷ Там само, с. 51.
- ¹⁴⁸ Пор. В. Ленчик, *Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий*, Львів 2001, с. 432.
- ¹⁴⁹ Пор. І. Л., *З історії духовної семінарії в Станіславові*, в: «Світильник істини», ч. 3, с. 789.
- ¹⁵⁰ Див. Г. Хомишин, *Послання до всечесного духовенства Станіславівської єпархії*, Станіславів 1925, с. 6-7.
- ¹⁵¹ Див. Хомишин, *Пастирський лист про завдання священичого стану в св. Католицькій Церкві*, Станіславів 1939, с. 6-7.
- ¹⁵² Пор. Sorokowski, *The Greek-catholic parish clergy in Galicia 1900–1939*, с. 78.

¹⁵³ Див. Хомишин, *Пастирський лист про завдання священничого стану в св. Католицькій Церкві*, с. 9.

¹⁵⁴ М. Ж., *З історії греко-католицької духовної семінарії в Перемишлі*, в: «Світильник істини», ч. 3, с. 787.

¹⁵⁵ Пор. Кашак, *Виховання українського греко-католицького священника*, с. 108.

¹⁵⁶ С. Дзюбина, *І стверди діло рук Твоїх*, Варшава 1995, с. 32.

¹⁵⁷ Пор. Кашак, *Виховання українського греко-католицького священника*, с. 118.

¹⁵⁸ Див. В. Wosiurkiv, *The Ukrainian Catholic Church and Soviet State (1939–1950)*, Toronto 1996, с. 115.

¹⁵⁹ Див. М. Бутринський, *Українська католицька семінарія на чужині*, в: «Світильник істини», ч. 3, Торонто 1983, с. 266.

¹⁶⁰ Там само, с. 268.

¹⁶¹ Пор. Wosiurkiv, *The Ukrainian Catholic Church and Soviet State (1939–1950)*, с. 47.

¹⁶² Див. В. Gudziak, *Hierarchia i duchowieństwo Ukraińskiego Kościoła w podziemiu*, в: «Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedstwa», т. 4, Przemyśl 1998, с. 332.

¹⁶³ Там само, с. 333.

¹⁶⁴ Пор. *Історія релігії в Україні*, т. 4, Католицизм, за ред. П. Яроцького, Київ 2001, с. 504.

¹⁶⁵ Там само, с. 505-506.

¹⁶⁶ Пор. О. Ратич, *Науково-методичні праці священників УГКЦ в підпіллі*, Львів 2009, с. 43.

¹⁶⁷ Пор. Mudryj, *Storia del Pontificio Ucraino di San Giosafat a Roma*, с. 52.